

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО**

Факультет філології й журналістики імені Михайла Стельмаха
Кафедра української мови

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА
на тему: **«ПЕДАГОГІЧНА ТАКТИКА Й СТРАТЕГІЯ
КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОГО МОВЛЕННЯ
ШКОЛЯРІВ СЕРЕДНЬОЇ ЛАНКИ»**

Студентки 2 курсу МУУ групи
Освітньої програми Середня освіта.
Українська мова і література, англійська мова
Предметної спеціальності 014.01 Середня освіта
(Українська мова і література)
Галузі знань 01 Освіта / Педагогіка
Морозюк Тетяни

Науковий керівник: **О. А. Павлушенко**,
кандидат філологічних наук, доцент

Розширена шкала _____
Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії	_____	_____
	(підпис)	(ініціали, прізвище)
Члени комісії	_____	_____
	(підпис)	(ініціали, прізвище)
	_____	_____
	(підпис)	(ініціали, прізвище)
	_____	_____
	(підпис)	(ініціали, прізвище)

м. Вінниця – 2024 рік

АНОТАЦІЯ

Морозюк Т. С. Педагогічна тактика й стратегія корекції девіантного мовлення школярів середньої ланки.

Кваліфікаційна робота для здобуття освітнього ступеня «магістр». Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 2024.

Магістерська робота присвячена дослідженню порушень мовних норм, зокрема лексичної, сучасної української мови в мовленні учнів середньої ланки закладів середньої освіти. В основу роботи покладено визначення шляхів унормування девіантного мовлення учнів середньої ланки, акцентовано на стратегії корекції лексичної складової мовлення школярів.

У першому розділі на основі теоретичних розвідок лінгвістів та методистів систематизовано основні положення трактування поняття мовної норми та її функціональних особливостей. Проаналізовано явище побутування мовних девіацій в українському комунікативному просторі, зокрема наголошено на характерних відхиленнях від норми в мовленні школярів.

У другому розділі вивчено засадничі аспекти навчання мовної норми в контексті сучасних вимог до освіти, зокрема концепції «Нової української школи», проаналізовано чинні модельні навчальні програми та підручники, рекомендовані Міністерством освіти і науки України, на предмет корекції мовних норм. Розроблено практичні рекомендації щодо вдосконалення мовленнєво-методичної компетентності сучасного вчителя.

У третьому розділі на матеріалі анонімного анкетування, у якому взяло участь 87 респондентів, описано ставлення школярів до актуальних мовних проблем та основні характеристики лексичного складу мовлення учнів середньої ланки. Результати представлено у вигляді діаграм. У рамках дослідження проведено спостереження за мовленням учнів в умовах неформального

спілкування для того, щоб виявити особливості мовлення школярів, виявити хиби, структурувати їх і розробити педагогічні заходи усунення. З урахуванням результатів укладено систему вправ і завдань для корекції лексичних девіацій.

Ключові слова: мовна норма, мовні девіації, девіантне мовлення, комунікативні помилки, лексичні девіації, мовлення учнів середньої ланки.

ABSTRACT

Moroziuk T. S. Pedagogical tactics and strategy for correcting deviant speech of middle school students.

Qualification work for the master degree. Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyi, Vinnytsia, 2024.

The master's thesis is dedicated to the study of violations of language norms, lexical problems, modern Ukrainian language in the speech of middle school students of secondary education institutions. The basis of the research is the definition of ways to normalize the deviant speech of senior school students, the emphasis is made on the strategy of correcting the lexical component in schoolchildren's speech.

In the first chapter, based on the theoretical investigations of linguists and methodologists, the main views of the interpretation of the concept of language norm and its functional features are systematized. The phenomenon of the existence of language deviations in Ukrainian space is analyzed, in particular, characteristic deviations from the norm in the speech of schoolchildren are emphasized.

In the second chapter, the basic aspects of learning the language norm in the context of modern requirements for education, in particular the concept of the "New Ukrainian School", are studied, current model curricula and textbooks, recommended by the Ministry of Education and Science of Ukraine, are analyzed for the purpose of correcting language norms. Practical recommendations on improving the speech-methodical competence of the modern teacher have been developed.

In the third section, based on the material of an anonymous questionnaire, in which 87 respondents took part, the attitude of schoolchildren to current language problems and the main characteristics of the lexical composition of high school students' speech are described. The results are presented in the form of diagrams. As part of the study, students' speech was observed in informal communication in order to identify the peculiarities of schoolchildren's speech, identify errors, structure them, and develop pedagogical measures to eliminate them. Taking into account the results, a system of exercises and tasks for the correction of lexical deviations was concluded.

Key words: language norm, normativity, language deviations, deviations, deviant speech, communicative mistakes, lexical deviations, speech of middle school students.

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ НОРМАТИВНОСТІ МОВЛЕННЯ	10
1.1. Мовна норма як основа запобігання комунікативним девіаціям	10
1.2. Явище мовних девіацій в сучасному українському комунікативному просторі.....	16
1.3. Лексичні девіації в мовленні школярів та шляхи їх подолання.	22
1.4. Стан дослідження проблеми мовних девіацій	26
РОЗДІЛ 2	33
ВИВЧЕННЯ МОВНОЇ НОРМИ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЇ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ	33
2.1. Засадничі аспекти навчання мовної норми в контексті сучасних вимог до освіти.....	33
2.2. Аналіз модельних навчальних програм Нової української школи з української мови для середньої ланки на предмет вивчення мовної норми (5 – 7 класи)	40
2.3. Аналіз підручників для 5 – 7 класів на предмет корекції мовних девіацій	45
2.4. Мовленнєво-методична компетентність сучасного вчителя як передумова формування нормативного мовлення школярів	50
2.4.1. Акцентуаційні норми	52
2.4.2. Орфографічні норми	54
2.4.3. Лексичні норми	55
2.4.4. Граматичні норми.....	58
2.4.5. Професіоналізми, методична та лінгвістична термінологія	59

РОЗДІЛ 3	
ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ МОВЛЕННЯ УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ЛАНКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ КОРЕКЦІЇ	62
3.1. Особливості мовлення учні середньої ланки	62
3.2. Методичні рекомендації щодо корекції мовних девіацій	73
ВИСНОВКИ	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	91

ВСТУП

Актуальність теми. Одним з пріоритетів сучасної освіти в Україні є розвиток нормативного українськомовного простору, у якому відбувається становлення мовної особистості та громадянина. Зважаючи на тривалу політику зросійщення українців в усіх площинах життєдіяльності суспільства, сьогоденну англійзацію мовленнєвої царини, перед системою освіти постає завдання унормувати мовлення школярів, виховати любов і шану до рідного слова. Мета учителя-словесника – подавати мову, у першу чергу, не лише як засіб комунікації, а чинник ідентифікації особистості у світовому просторі, приналежності особи до конкретної нації та збереження історичних та еволюційних здобутків на метальному та соціальному рівнях. Тому сучасний педагог повинен володіти мовленням, взірцевим для наслідування учнями, оперувати методами й прийомами, спрямованими на корекцію комунікативних девіацій, добирати вправи й завдання, що, окрім навчального складника, міститимуть й виховний аспект для усвідомленого послуговування мовою. Через поширення в Україні мовців-білінгвів, почасти двомовне інформаційне та розважальне середовище, виникають мовні відхилення від норми на різних рівнях: фонологічному, морфологічному, лексичному та синтаксичному. Проблему мовної норми та девіантності комунікативного простору досліджували С. Єрмоленко [29, 30], М. Пилинський [65], Л. Струганець [78, 79], І. Фаріон [83], Т. Коць [30, 41, 43], О. Руда [69]. Девіантне мовлення сучасних школярів стало предметом аналізу в наукових розвідках О. Данилевської [21], Н. Дикої [24, 25], Н. Юрійчука [87]. Проте вивчення цього питання потребує нових поглядів і досліджень, тому тема магістерської роботи на часі.

Метою пропонованого дослідження є визначення шляхів корекції девіантного мовлення учнів середньої ланки закладів загальної середньої освіти, зокрема лексичної.

Відповідно до мети визначено такі **завдання**:

- 1) окреслити теоретичну базу поняття мовної норми як основи запобігання комунікативним девіаціям;
- 2) проаналізувати явище мовленнєвих відхилень від норми в українському комунікативному просторі, з'ясувати основні девіації в мовленні українців;
- 3) узагальнити аспекти навчання мовної норми в контексті сучасних вимог до освіти;
- 4) проаналізувати чинні підручники та модельні навчальні програми Нової української школи з української мови для середньої ланки на предмет вивчення мовної норми;
- 5) визначити особливості мовлення школярів середньої ланки;
- 6) розробити рекомендації щодо корекції мовних девіацій під час вивчення української мови в середній школі.

Об'єктом дослідження є функціонування мовної норми в сучасному українському комунікативному дискурсі.

Предметом дослідження визначено інструментарій корекції мовних девіацій у мовленні учнів середньої ланки.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше на матеріалі анонімного опитування та спостереження в умовах неофіційного усного спілкування за мовленням школярів здійснено спробу характеристики мовленнєвих девіацій учнів середньої ланки та розроблено стратегію їх корекції.

Теоретичне значення дипломної роботи полягає в узагальненні мовознавчих напрацювань з питання функціонування мовної норми й відхилень від неї в мовній практиці української молоді. Отримані результати поглиблюють знання про особливості засвоєння учнями мовних норм, зокрема лексичної, та послуговування нею під час спілкування.

Практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали дослідження можуть бути використані в подальших методичних розробках, а запропонована система вправ і завдань – на уроках української мови.

Методи дослідження: вивчення й аналіз мовознавчої, навчально-методичної літератури; теоретичне узагальнення педагогічного й методичного досвіду з означеної проблеми; спостереження за усним неформальним спілкуванням учнів; анкетування для фіксації лексичних особливостей мовлення учнів середньої ланки та їхнього ставлення до практичного застосування мовних норм; статистичний аналіз для обробки відповідей респондентів; описовий метод для тлумачення зібраного матеріалу.

Структура дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів (Розділ 1. «Теоретико-методичні аспекти вивчення нормативності мовлення», Розділ 2. «Вивчення мовної норми крізь призму концепції Нової української школи», Розділ 3. «Дослідження стану мовлення учнів середньої ланки та рекомендації для корекції»), висновків, списку використаної літератури. Загальний обсяг роботи – 99 сторінок (84 – основного тексту).

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були апробовані на IX Міжнародній науково-практичній конференції «Perspectives of contemporary science: theory and practice» (14 – 16.10.2024, Львів, Україна).

Публікації:

1. Морозюк Т. Лексичні девіації в мовленні школярів середньої ланки та шляхи їх подолання. *Філологічні студії: збірник наукових праць студентів і магістрів факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*; ред. О. А. Павлушенко Вінниця : ФОП Добрянська О. Г., ТОВ «ДРУК-ПЛЮС», 2024. Вип. 22. С. 141 – 149.

2. Морозюк Т. Зasadничі аспекти навчання мовної норми в контексті сучасних вимог до освіти. *Perspectives of contemporary science: theory and practice. Proceedings of the 9th International scientific and practical conference. SPC “Sci-conf.com.ua”*. Львів, Україна. 2024. С. 605 – 612.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ НОРМАТИВНОСТІ МОВЛЕННЯ

1.1. Мовна норма як основа запобігання комунікативним девіаціям

Необхідною умовою існування літературної форми національної мови є її нормативність, що спонукає всіх носіїв на всенародному рівні послуговуватися соціально усталеними і усвідомленими стандартами. Нормативність мовлення є визначальною особливістю мовленнєвої культури.

Мовна норма є фундаментальним та зміцнювальним чинником у процесі розвитку літературної форми національної мови. Норма характеризується стійкістю та консерватизмом, що забезпечує сталість основного лексичного запасу, збереження фонетичних та граматичних особливостей мовного фонду.

Формування норми літературної форми мови – процес, що розвивається в діячій, тому в певних історичних періодах має свої особливості. Творцем літературної норми є колективна мовотворча праця народу, а над її шліфуванням працюють мовознавці та майстри слова. Спільний суспільний доробок кодифікують в словниках, довідковій та навчально-методичній літературі. Існування уніфікованої норми уможливорює процес збереження традиційності, історичних культурних здобутків і забезпечує раціональний розвиток мовної системи, регулюючи процес появи нових реалій мовленнєвої діяльності.

1. Протягом всього життя мовець опановує мовні норми, переважно наслідуючи мовну практику інших. До прикладу, дитина засвоює вміння говорити від батьків, родичів, знайомих, друзів. Проте усвідомлене послуговування літературними нормами вимагає спеціального навчання. Тому, зрозуміло, що мовна норма – це завжди певний конкретний факт мовленнєвої поведінки мовців [27].

2. Сучасна українська літературна мовна норма не є показником нормативності впродовж історичного розвитку мови. Кожен етап мав певні

особливості, спричинені політичними, культурними, історичними впливами. Формуванню української літературної норми перешкоджала політика спочатку полонізації, а з середини 17 ст. росіянізації. Демократичні процеси в українському мовному просторі спостерігаємо з початку ХХІ століття, що спричинені активізацією національної самосвідомості. Кодифікатори літературної норми (О. Синявський, О. Курило, А. Кримський, Є. Тимченко) на початку ХХ ст. в умовах бездержавності прагнули показати визначальні риси української мови – відмінні від інших споріднених слов'янських мов. Це згодом було оприлюднено в правописі 1928–1929 рр., що став символом єдиної норми української мови [43].

3. Поняття «норми» відоме давно, проте в українському мовознавстві чіткого трактування набуло лише в ХХ ст. Академічний тлумачний словник української мови подає кілька значень поняття «норма», одне з яких таке: «норма – загальноприйняте правило в мові, літературі й т. ін.» [82, с. 742].

На сьогодні нормативність українського мовлення є предметом дослідження лінгвістичних, дидактичних та соціокультурних праць вітчизняних науковців: Н. Бабич, І. Вихованця, К. Городенської, П. Гриценка, С. Єрмоленко, С. Караванського, Л. Масенко, Л. Мацько, О. Сербенської, М. Степаненка, Л. Струганець, О. Ткаченка, І. Фаріон, В. Фурси, І. Хом'яка, І. Ющука та багатьох інших.

Мовознавці по-різному трактували поняття мовної норми. На наш погляд, найбільш повно витлумачив це поняття М. Пилинський у монографії «Мовна норма і стиль»: «норма літературної мови – це реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі і нормі мови і становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування» [65, с. 94]. М. Жовтобрюх зазначає, що нормою є «...історично зумовлені, відносно стабільні реалізації мовної системи» [32, с. 11]. Словник-

довідник з культури української мови подає, що «норма літературної мови – реальний історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі норми мови, становить єдину можливість або найкраще для конкретного випадку варіантів, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку і співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування» [19, с. 94].

Істотною ознакою літературної норми (у порівнянні з нелітературним мовним утворенням, до прикладу, діалектом) є її відповідність системі мови (впорядкована структура і внутрішня диференціація), а з соціального погляду – вищий ступінь її загальнообов'язковості [79, с. 36]. Релевантними характеристиками норми таж є стабільність, відносна єдність, що забезпечує функціонування літературної мови і впливає з надтериторіального характеру літературної мови [79, с. 37].

Центром формування літературної норми є загальноповсюдні, стилістично нейтральні мовні явища. Проте для виникнення певної норми необхідні передумови: відповідність явища структурі мови; регулярне й частотне відтворення мовцями в процесі комунікації; суспільне визначення та схвалення відповідного явища [24].

Унормованість й кодифікація української мови в її діяхронічному розвитку супроводжувалися труднощами, спричиненими історичними, політичними процесами, розбіжностями в поглядах науковців.

Окреслюючи поняття норми літературної мови, мовознавці (С. Єрмоленко, Г. Мацюк, О. Муромцева, М. Пилинський, В. Русанівський, Л. Струганець, Н. Хруцька, Г. Яворська та ін.) відзначають одну з найважливіших її рис – історичність. «Вже у визначенні норми підкреслюється її зв'язок з певним часом, з певною епохою, або, як прийнято говорити у мовознавстві, з певним синхронним зрізом мови. Зміна епох поступово приводить до зміни норм української літературної мови, оскільки остання пов'язана з діяльністю народу – її носія» [31, с. 18].

С. Єрмоленко зауважує, що «літературна норма, реалізуючись на синхронному рівні, завжди містить у своєму змістовому плані елементи мовної діячності, виявляє якнайтісніший зв'язок з літературною традицією» [30, с. 65]. Отож, логічним є висновок: «чим ширше певне мовне явище використовується і усталюється писемно, тим очевидніша його нормативність, тим менше така мовна одиниця стає об'єктом для різних оцінок, кваліфікацій» [27].

Досліджуючи мовну норму, науковці зосереджують увагу на закономірностях її розвитку, ураховуючи інтралінгвальні та екстралінгвальні чинники. За тлумаченням С. Ярмоленко, до зовнішніх чинників належать: «а) культурно-історичний критерій (він визначальний на початку формування літературної мови як соціально престижного різновиду національної мови); б) критерій мовної традиції; в) критерій поширеності, або статистичний критерій; г) критерій загально визнаних зразків, до яких належить мовна практика авторитетних письменників» [30, с. 20]. На сьогодні важливим екстралінгвальним критерієм нормативності літературної мови є естетичний чинник, вплив художньо-мовної практики письменників, авторитетних публіцистів [30, с. 20]. Інтралінгвальним критерієм літературної мови є її відповідність законам системи національної мови. Варто зазначити, що всі критерії перебувають в постійній взаємодії. Роль кожного з критеріїв змінюється в різні періоди функціонування та розвитку літературної мови [43, с. 60].

Найбільш експліцитною та ретроспективною формою прийняття мовних норм є кодифікація [59, с. 48], що відображає явища, які усталилися в процесі мовної практики [78, с. 22]. За трактуванням Г. Мацюк, кодифікація – це «процес, сутність якого розкривається внаслідок мовознавчого пізнання норм літературної мови і практики їхньої реалізації, який у конкретні періоди розвитку літературної мови має теоретичний і практичний вияви й експлікується на описовому, регулятивному етапах та етапі реалізації» [48, с. 41]. Отже, на загал кодифікацією називають систематизацію мовної норми в підручниках, словниках, довідниках [28, с. 44].

Варто відмежовувати поняття кодифікації та мовної норми: норма – динамічна категорія, кодифікація – статична [86, с. 51]. Кодифікація виконує функцію збереження та фіксації мовної норми, сприяє її сталості, запобігає стихійним, неконтрольованим змінам [79, с. 41]. Кодифікація – наслідок наукового пізнання закономірностей норми. Як зазначає Л. Струганець, корелятивна пара «норма – кодифікація» як єдність існує тільки в літературній мові, хоча норма властива будь-якому мовному утворенню [79, с. 41].

Нетотожними є і поняття кодифікації та нормування. Т. Мельник зазначає, що нормування – це зведення до єдиної системи приписів, що регулюють використання мовних засобів на етапі становлення чи зміни мовних норм, а кодифікація – закріплення цих приписів у суспільно важливих нормативних працях [49, с. 7]. У першу чергу, до таких праць зараховують словники, вони є «тим головним інструментом, що зміцнює й закріплює вироблену мовну норму, забезпечує необхідну для кожної мови кодифікацію лексичних засобів усіх категорій» [63, с. 170].

Варто зауважити, що лінгводидакти не завжди миттєво фіксують зміни в мовній системі, які так яскраво видніються на практиці. Зважаючи на це, на певних етапах розвитку літературної мови говорять про існування прескриптивної і дескриптивної мовної норми. Прескриптивну норму становлять сукупність правил відбору використання мовних засобів. Вона залежить від ситуації в культурно-історичному ґрунті, мовної структури та рис генези її літературної форми. Дескриптивна норма відображає вживані в мовленнєвій практиці лексеми, словоформи, конструкції, що не обов'язково відповідають унормованим зразкам, адже на них позначаються стилістичний потенціал, екстралінгвальні чинники і пошуки всередині системи [42, с. 48].

На синхронному та діяхронному рівнях вивчення української мови мовознавці диференціюють слабку і сильну мовні норми [30, с. 275]. Сильна (стійка) мовна норма – це систематичне, традиційне втілення кодифікованих мовних одиниць у писемному та усному мовленні. Цей вид норми опирається на

характерні ознаки літературного стандарту, риси національної мови, що вирізняють її з-поміж інших споріднених мов. Слабка мовна норма – це нестійка норма, що пов'язана із систематичними відхиленнями від кодифікованих правил, із тенденцією до порушення правил наголошування, вимови, слововживання, орфографії [30, с. 267 – 268].

Вивчаючи мовну норму в історичному розвитку, враховують рівневу структурованість мови. У діахронії відбиваються тенденції розвитку лексичної, морфологічної і синтаксичної норм. Як відомо, лексична система найбільш відкрита, динамічна. Лексична норма регулює семантичні процеси та правила слововживання. Стан цієї норми «визначає інтенсивність внутрішньосемантичних процесів актуалізації, переорієнтації, активізації-пасивізації, неологізації тощо» [41, с. 46].

Лексичну норму кодифікують, перш за все, словники, зокрема «Словник української мови» в 11-ти томах (1971– 1980 рр.), «Новий тлумачний словник української мови» в 4-х томах (1999 р.), «Великий тлумачний словник української мови» за редакцією В. Бусела (2002 р.). С. Бирик стверджує, що «певні хвилеподібні зміни в уявній діаграмі лексичного розвитку сучасної літературної мови відбуваються на тлі культурно-історичних змін у соціумі» [30, с. 73].

Грамматична норма забезпечує єдину систему морфологічних, синтаксичних одиниць, їхніх категорій і форм, а також словотвірних одиниць і способів слововживання. Словотвірна норма встановлює закономірності творення морфологічних структур похідних слів і вираження ними нових значень, фіксує зразки моделювання похідних слів.

Словотвірна система перебуває в тісному зв'язку з іншими мовними рівнями – фонологією, морфологією, синтаксисом і граматиною. Синтаксична норма вказує на доцільне поєднання слів у словосполученні та реченні. Зміни в цій нормі зазвичай довготривалі, удосконалюючи синтаксичний зразок, вони опираються на вже узвичаєні напрацювання [41, с. 46 – 48].

Отож, мовознавці виокремлюють літературну мову – унормовану форму національної мови – і розмовну, яку становлять територіальні та соціальні діалекти, просторіччя, перехідні форми. Опираючись на це твердження, доходимо висновку, що мовні одиниці, що перебувають за межами літературної форми, є відхиленнями, девіаціями літературної мови.

На сьогодні в українському мовознавстві висвітлено фундаментальні й ґрунтовні напрацювання в царині мовної норми. Науковці описали розвиток літературної мови в її діахронічному та синхронічному розвитку, окреслили теоретичну базу, визначили поняттєві засади вивчення нормативності. Це дає можливість пересічним громадянам, послуговуючись нормативними джерелами, чітко вдосконалювати своє мовлення, а лінгвістам вивчати описане питання глибше та комплексно, зважаючи на нові виклики та актуальні проблеми.

1.2. Явище мовних девіацій в сучасному українському комунікативному просторі

Суспільно-комунікативна функція мовної норми передбачає її обов'язковість для всіх членів лінгвокультурної спільноти. Недотримання мовних норм у суспільстві є загрозливим явищем для існування нації, бо аномативні форми засвоюються на свідомому та підсвідомому рівнях, формують лінгвоспереотипи й перешкоджають природному поступові мови.

Як показує сучасна практика, нині побутує низький рівень обізнаності користувачів української мови з мовними нормами, а звідси й коректного послуговування ними в процесі комунікації. Так К. Булаховський зауважує, що з 1600 слововживань зафіксованих у 29 найпопулярніших комп'ютерних програмах 1265 не відповідають мовній нормі [13, с. 8]. Результатом порушення мовних норм різних видів стала поява низки номінативів, що позначають мовні недоліки: нульовий ступінь письма, комунікативний шум, мовні аномалії, комунікативні невдачі, комунікативні помилки, комунікативні збої, перешкоди в

спілкуванні, мовні (мовленнєві) девіації тощо. Ми надаємо перевагу поняттю «девіація», що з латинської мови означає «відхилення».

Поняття девіації широко досліджується не лише мовознавцями, а й психологами, соціологами, педагогами, філософами. Проте вся когорта науковців досі не дійшла єдиного трактування терміна «девіація», оскільки виник він не так давно та перебуває в активній фазі розвитку. Найбільш вдалим трактуванням цього поняття з мовленнєвого боку вважаємо таке: «мовна девіація – це висловлення, у яких спостерігаються різні відхилення від норм функціонування мовної системи» [29, с. 41]. Ф. Бацевич, якого вважають основоположником вивчення мовленнєвих девіацій в українській лінгвістиці, трактує цей термін як видове поняття, що об'єднує родові: мовні аномалії, перепони в спілкуванні, огріхи, помилки, неточності, тощо [6]. О. Селіванова стверджує, що мовленнєві девіації спричинені несформованістю комунікативної компетенції, мовленнєвих умінь і навичок, низьким рівнем знань культурно-соціальних норм мови, стандартів відповідності вживання слів і висловлень у різних сферах спілкування [71].

Ф. Бацевич зазначає, що в сучасному мовознавстві всеохоплюючої класифікації девіацій немає, і пропонує розподіляти невдачі, що виникають під час спілкування, на власне комунікативні та мовні девіації [4]. Такий розподіл є зрозумілим, бо недотримання правил комунікації мовцями є першим кроком до комунікативних девіацій. Проте майже завжди аномальна комунікація супроводжується мовним контактом, тому Н. Голікова пропонує комунікативні невдачі розглядати як контаміновані (мовно-комунікативні) девіації, бо «поєднуються «неправильні» дії й «неправильні» вербальні репрезентатори цих дій – мовні одиниці, ужиті з порушенням різних норм (фонетичних, лексичних, граматичних, стилістичних тощо) передусім сучасної української літературної мови» [15].

Першою та розширеною класифікацією комунікативних девіацій (невдач) є напрацювання Ф. Бацевича, в основі якого лежить мовна та комунікативна

компетентність мовців: девіації, проголошені адресантом та адресатом, зумовлені комунікативним процесом (контактом), комунікативні девіації, споріднені з мовним кодом [6, с. 32].

Така характеристика девіацій Ф. Бацевича базована на мовленнєвих засадах диференціації таких явищ і пов'язує виникнення відхилень із виділенням етапів вербалізації комунікативного задуму адресанта, який може спричинити відхилення певних типів відповідно до механізмів, що застосовують мовці під час вербалізації конкретного когнітивного модуля [6].

Слушно зауважує А. Загнітко про переваги класифікації девіацій Ф. Бацевича, що «цілком вивіреном видається вибір критеріїв диференціації типів аномальних висловлень: усвідомлюваність / неусвідомлюваність, умисність / неумисність – для усвідомлюваних, породження у нормальних / змінених станах свідомості, наявність / відсутність перешкод (тобто ускладненість / звичайність зовнішніх умов спілкування), пов'язаність з мовною / комунікативною компетенцією мовців (у термінології Ф. С. Бацевича «пропозитивні» і «прагматичні» девіації відповідно) – для неусвідомлюваних відхилень» [35, с. 30].

Ф. Бацевич зазначає про причину виникнення пропозитивних помилок: невідповідність задуму мовця та його втілення у мові, конфлікт між «когнітивними стратегіями мовця і власне лінгвальним, обмеженим формальною організацією мовного матеріалу» [6, с. 32]. Основою аналізу девіацій, залежних від мовної компетенції комуніканта, постає висновок про наявність кореляцій, взаємозв'язків між типами мовленнєвих хиб та відповідними етапами вербалізації [35, с. 30 – 31].

Ф. Бацевич виділяє чотири різновиди пропозитивних порушень:

- 1) девіації, спричинені розчленуванням мовцем початкового задуму (тавтологія, невиправдана економія мовних засобів);
- 2) девіації, пов'язані з категоризацією аспектів задуму (алогічної категоризація дії, процесу і стану);

3) девіації, залежні від процесів пропозиціонування (добір нестандартного конверсива, надлишок синонімів, неїдіоматична і надмірна лексикалізація, побутування ненормативного неологізму);

4) девіації, що з'являються під час побудови поверхневої структури [6].

Проте проблема вибору термінології на позначення девіацій в мовленні та вибору класифікаційних базисів досі залишається актуальним. Можемо стверджувати, що питання мовних девіацій як явищ відходу від кодифікації залежить від історичного поступу української мови та знання літературних норм носіїв мови, використання їх в усному та писемному мовленні.

С. Єрмоленко описала девіації, що є найпоширенішими під час спілкування: уживання слова в невласивому значенні (*область – галузь; задача – завдання; прояв – вияв*), уживання плеоназмів (*у кінцевому підсумку, у січні місяці, вперше познайомилися*), тавтологія (*запитати питання, промовляти промову*), використання калькованих виразів (*виключення, відноситися, заключення, слідуючий, настоювати*), девіантне утворення ступенів порівняння прикметників і прислівників, зокрема аналітичних форм (*самий розумний, більш правильніший, більш ширше*), застосування одного слова в значенні іншого у зв'язку з їхньою семантичною й формальною подібністю (*студентів поселяли до гуртожитку, мій старий брат*), помилкове узгодження в прийменникових конструкціях (*зошит по українській мові, по професії*), девіантне закінчення іменників другої відміни однини чоловічого роду в родовому відмінку (*університета, пункта, текста*), помилкове узгодження іменників із числівниками (*двом десятим відсотків, десять гривнів*), заміна форми кличного відмінка від імен по батькові формою називного (*Галина Василівно, Володимире Семенович*) [29, с. 41 – 42].

Досліджуючи комунікативні девіації, О. Сайфуліна акцентує увагу на головних: тавтологічність (*розповісти свою автобіографію, словниковий багаж слів*), невмотивоване вживання слова (*основним завданням ревізії являється перевірка матеріальних цінностей*), ненормативне узгодження іменника з

числівником (*трьом десятиим відсотків*), паронімія (*нерозрізнення іменників «особовий» і «особистий»*), русизми, суржикові утворення (*груз (замість вантаж), получається (замість виходить), поставник (замість постачальник)*), калькування (*приймати участь (замість брати участь), згідно наказу (замість згідно з наказом)*) [70, с. 52]. Як бачимо, дослідники одностайні у визначенні основних девіацій в українському мовленнєвому просторі.

З описаних фактів мовних девіацій можемо висновкувати, що нормативність усного мовлення як аналітичного процесу забезпечують такі аспекти: лексичний (коректне вживання слів, словосполучень, фраз), граматичний (побудова словосполучень, речень, грамотне послуговування морфологічними одиницями), фонетичний (вимова, що диференціює слова в потоці комунікації). Залежно від нестачі того чи того компонента мовленнєві девіації поділяють на:

1) фонетичні – хибна вимова звука чи певної групи (сонорних, шиплячих, свистячих; порушення за твердістю-м'якістю, глухістю-дзвінкістю приголосних звуків тощо; недотримання правил чергування, асиміляції);

2) лексико-граматичні – збіднілий словниковий запас, кальковані конструкції, хибне узгодження слів, неправильне використання прийменників, аномальне творення відмінкових форм;

3) методико-інтонаційні – процес неправильного використання наголосів (і граматичних у словах, і логічних у фразах), порушення, пов'язані з силою, висотою, тембром голосу;

4) темпо-ритмічні – аномальні темпи (прискорені, уповільнені, переривчасті), недоречне інтонування, необґрунтовані паузи, спотикання, скандування звуків і слів, запинки несудомного та судомного характеру [62].

Відповідно до порушення основних мовних норм, лінгвісти виділяють такі типи девіацій: орфоепічні (аномальна вимова звуків та звукосполучень), акцентуаційні (недотримання правил наголошення слів), орфографічні (хибна передача звучання мови на письмі), лексичні (вживання слів у не властивому їм

лексичному значенні); граматичні (недотримання правил творення слів та поєднання їх в синтаксичні одиниці), стилістичні (недоцільне вживання лексем в певному мовному стилеві).

Згідно з критерієм лінгвістичних рівнів виокремлюємо мовні девіації, пов'язані із фонетичними, морфологічними, лексичними та лексико-семантичними факторами.

О. Сайфуліна пропонує види вправ для уникнення описаних девіацій. Як зазначає науковиця, важливо приділяти увагу різними видам діяльності. Це забезпечать аналітичні, конструктивні, передкомунікативні вправи. Аналітичні вправи впроваджують для формування навичок характеристики особливостей тексту, аналізу його лексико-семантичних і граматичних елементів. Вони допоможуть активізувати мовленнєве мислення, сприятимуть удосконаленню рівня мовної підготовки та розвиткові критичного сприйняття висловлювання. Прикладом можуть бути вправи на пояснення значень слів, знаходження та корегуванні помилок у мовному оформленні, інтонування речень різних стилів [70].

Практичні ж мовленнєві навички сформуєть конструктивні вправи, що вимагають практичного застосування знань. Це завдання на знаходження лексичних відповідників, уведення в контекст слів із семантичними відмінностями, утворення спільнокоренових слів іншої частиномовної належності, утворення словосполучень, побудова ускладнених речень, перебудова простих речень у складні. Такі вправи можна вважати пропедевтичним етапом до боротьби з мовленнєвими девіаціями. Підготовкою до комунікації є передкомунікативні вправи, що розраховані на опанування ґрунтовних лексичних та граматичних знань лексики та граматики. Ці вправи спрямовані на визначення характеру помилок, редагування текстів, переклад текстів, рецензування чужого мовлення тощо [70, с. 52 – 53].

Отож, «мовні девіації становлять собою комплексний корпус лінгвістичних та екстралінгвістичних компонентів, які реалізуються лише за

умов неналежної співпраці між комунікантами і можуть бути вираженими як вербальними, так і невербальними засобами комунікації» [85, с. 17]. Важливо усвідомлювати згубну роль девіаційних процесів під час побудови комунікації, докладати зусиль задля дотримання нормативності мовлення, щоб бути гідним носієм національної літературної мови.

1.3. Лексичні девіації в мовленні школярів та шляхи їх подолання.

Лексична норма, як і будь-яка інша мовна норма, характеризується стабільністю та кодифікованістю. Проте, як відомо, лексика є найбільш рухомим пластом мови, що миттєво відображає життєві реалії суспільства, його настрої, історичні та ментальні зміни. Еволюція українського суспільства, нові життєві реалії, стрімкий розвиток інформаційних технологій, глобалізаційні процеси ставлять перед наукою нові виклики, що потребують динамічної реакції.

Лексичні норми кодифікують словники, що відстають на десятки років від живої мовленнєвої практики. Це й створює труднощі в тлумаченні деяких фактів лексичної норми. До того ж, лексику вважають найбільш «видимим» рівнем для мовців. Десятиліттями це використовувала радянська влада, обмежуючи сферу побутування української лексики, редагувала українські словники, викорінюючи власні українські лексеми. Це спричинило появу парадигми лексичних девіацій.

Девіації можуть мати різний причинний характер: об'єктивний (складність лексичної системи загалом та окремих її ланок) і суб'єктивний (недостатня ефективність методики, слабка підготовленість мовця тощо). Основною причиною порушення школярами лексичних норм є збіднений словниковий запас. У їхній пам'яті й мовленні побутує лексика, сформована під впливом оточення, яке користується просторічними словами, сленгізмами і жаргонізмами, поширеними в середовищі шкільної молоді. Почасті обмежений словниковий запас літературних слів учні намагаються компенсувати створенням невдалих паралельних похідних [12, с. 19].

Навчальна програма передбачає практичні уміння школярів усвідомлювати поняття лексичної помилки. У національній лінгводидактиці чітко розмежовують лексичні й стилістичні помилки. До лексичних помилок відносять невдалий добір синонімів, сплутування паронімів, уживання плеоназмів, використання лексичних анахронізмів, сплутування слів різних мов, калькування слів та словосполучень, неправильне вживання міжмовних омонімів [50, с. 184].

Н. Бондаренко виділяє найтипівіші лексичні девіації школярів:

1) неточність вибраного слова (нерозрізнення синонімів, паронімів): *в холодну пору року слід одягати (треба: надягати) шапку; українські військовики здійснили багато героїських (треба: героїчних) подвигів;*

2) вживання слів у невласивому або невідповідному значенні: *я рахую (треба: вважаю); добре блюдо (треба: смачна страва);*

3) порушення лексичної сполучуваності: *отримати (треба: здобути) перемогу; сильна дружба (треба: міцна); великі ціни (треба: високі); колона пройшла попри (треба: повз) червоний корпус університету;*

4) плеоназми: *молода дівчина; юні хлопці; сильна проливна злива; швидко кинутися; бібліотека книг; вільна вакансія;*

5) тавтологія: *на святі у всіх був святковий настрій; сміялися веселим сміхом; бігом побігли;*

6) росіянізми: *приймати (треба: брати) участь; лічити (треба: лікувати) хворого; не мішай (треба: не заважай) дорослим; думки експертів співпадають (треба: збігаються);*

7) використання діалектних і просторічних слів у літературному мовленні: *я взув мешти (треба: туфлі) і зав'язав курмани (треба: шнурки);*

8) невмотивоване використання слів різної стилістичної належності та емоційнооцінних слів;

9) неправильне вживання фразеологізмів: *у сімох няньок дитина без ока* (треба: *де багато господинь, там хата не метена*); *ліс рубають – тріски летять* (тре ба: *де борошно, там і порошно*);

10) лексичні анахронізми: *Леся Українка отримала путівку на море. Іван Франко поїхав у відрядження за кордон* [12, с. 17 – 19].

Л. Спанатій, аналізуючи учнівські письмові роботи, виділяє такі помилки:

1) помилки, власне пов'язані з недотриманням лексичних норм:

а) уживання слова в невластивому значенні: *я так рахую – я так вважаю*;

б) порушення лексичної сполучуваності слів: *дорогі ціни – високі ціни; сильне здоров'я – міцне здоров'я*;

2) помилки, що виникли внаслідок збіднілого словникового запасу:

а) уживання зайвого слова: *дивний дивак, морська акула, вишукані делікатеси, головний пріоритет, перспективи на майбутнє*; б) уживання реченні тавтологічних сполучень: *на малюнку намальовано, розквітли квіти*;

в) дослівний переклад російських слів та словосполучень: *мішати батькові – заважати батькові, у слідуючий раз – наступного разу* [77, с. 251].

4. Укладачі посібника для вчителів та старшокласників «Українська мова і література. Власне висловлення» зазначають, що актуалізація невластивого для слова значення виникає внаслідок семантичної некритичності тестованого в процесі добору слова для певного контексту [7, с. 18].

І. Мамчич на матеріалі учнівських робіт ЗНО, а саме власного висловлення в них, виокремила основні помилки та охарактеризувала шляхи їх попередження. Дослідниця описує найпоширеніші лексичні хиби. Першопричиною лексичних девіацій є неусвідомлення лексичного значення запозичених та власне українських слів: *Прочитавши завдання до власного висловлення, розумію, що теза патріотизму ...; Їхній біль показано в прощальному танку на **подвір'ї хати**; Зробив вклад в українську літературу тощо*. Неусвідомлення лексичного значення слова може призводити до аномативної лексичної сполучуваності слів: *Кожна людина має гарні та **веселі спогади** про Батьківщину; У сучасному*

світі, особливо в нашій країні, є маса людей, які не мають достатнього для життя прибутку. Я вважаю, що **цілком правильним** є соціологічне дослідження «Молодь України 2017». Тут простежується хибний опис кількісної та якісної характеристики. Бачимо, що часто старшокласники через неспроможність чітко висловити думку поєднують в одному реченні слово та його лексичне значення, що зумовлює надмірність слововживання: *Саме в таких діях проявляється патріотизм і відданість своїй країні; Отже, неважливо, на чийй землі ти живеш, твоя любов до Батьківщини та патріотизм живе в тебе в душі*. Проаналізувавши роботи здобувачів освіти, для поліпшення ситуації авторка розвідки пропонує звертати увагу на значення окремих морфем, з'ясувати семний склад лексичного значення слова, виконувати вправи на лексичному матеріалі сучасної української мови [46].

Нормативне послуговування лексичним запасом вимагає постійної роботи над вдосконаленням навичок школярів. Методисти виокремлюють такі компоненти лексичної компетентності: слухові й мовленнєві відбитки від самого слова (слуховий контроль за «формальною» правильністю слова); асоціативні зв'язки з іншими лексемами (увага до словосполучень); зв'язки слів, що утворюють його смислову будову; співвіднесеність слухових і мовленнєвих відбитків слова із зоровим образом предмета; співвіднесеність слова із ситуацією як системою взаєностосунків комунікантів [50, с. 182].

Лінгводидакти виокремили 4 групи прийомів, які варто застосовувати на уроках для формування лексичної компетентності:

1) на сприйняття лексичних одиниць: визначення лексичного значення, лексичний аналіз слова, укладання словникової статті, читання текстів з виділенням власне українських слів, розмежування лексичних шарів, зіставлення власного тлумачення слова із словником;

2) на осмислення нових лексичних одиниць: тематичне групування, синонімізація, зіставлення лексем, розмежування значень;

3) на запам'ятовування нових лексем: порівняння, зіставлення, вичленовування ознак певного пласту лексики, виділення смислових відтінків, заміна в тексті слів, поширення текст новими одиницями, з'ясування сполучуваності лексем;

4) на застосування словникових умінь: створення словосполучень і речень за опорними словами й самостійно, творче конструювання, підготовка висловлювань на лінгвістичну тему тощо [50, с. 181].

Важливо додати, що першоосною формування будь-якої компетентності є осмислення її важливості. Тому сучасні педагоги повинні плекати любов до рідного слова, пояснюючи учням необхідність послуговування в мовленнєвій практиці нормативними формами української мови.

Підсумовуючи, зазначаємо, що вчитель-словесник у своїй професійній роботі значну увагу повинен надавати формуванню в школярів нормативного використання лексичного матеріалу української мови. Адже, як показали дослідження, учнівське мовлення часто позначене великою кількістю лексичних девіацій, різних за своїм характером. Тому для збагачення лексичного запасу в школярів, формування високого рівня мовних компетентностей варто акцентувати увагу на культурі мовлення учнів не лише під час вивчення відповідних тем, передбачених чинною програмою, а й у процесі живого щоденного спілкування.

1.4. Стан дослідження проблеми мовних девіацій

Проблема девіації цікавить науковців різних царин: педагогіки, психології, філософії, мовознавства, соціології. Нашу увагу, перш за все, привернули лінгвістичні й лінгводидактичні розвідки в галузі девіатології української наукової школи.

Засновником наукової концепції комунікативних девіацій у вітчизняній лінгвістиці вважають Ф. Бацевича. Свої багатолітні напрацювання науковець виклав у кількох вагомих працях [4, 5, 6]. Так, у публікації «Основи

комунікативної девіатології» дослідник описує комунікативні девіації як продукт мовлення, виокремлює основні причини появи комунікативних девіацій, хиби у вербалізації та процесах комунікації, виділяючи два методи вивчення цього явища: апіорний (узуальний) й апостеріорний (актуальний) [6, с. 16]. У «Нарисах з комунікативної лінгвістики» автор виокремлює класифікації девіацій, пропонує типологію лексичних девіативних проявів у спонтанному мовленні: порушення словесної реалізації параметрів (лінгвокогнітивна діяльність адресата й адресанта, його орієнтування на особу адресанта та процес комунікації) на поверховому рівні вибудовування семантико-синтаксичної структури повідомлень [5].

На сьогодні є чимало лінгвістичних розвідок науковців на тему мовно-комунікативних девіацій. Н. Голікова в дослідженні «Мовно-комунікативні девіації в українському соціокультурному просторі» виділяє типові порушення норм української літературної мови, які стають причинами невдалої комунікації мовців. Авторка дійшла до висновку, що основною причиною виникнення мовно-комунікативних відхилень є недотримання кодифікованих норм сучасної української літературної мови [15]. Г. Джунусалієва та Н. Ковальська в співавторстві досліджували причини, механізм і природу комунікативних девіацій, схарактеризували види комунікативних невдач [23]. Г. Бардукова, що досліджувала норму й девіацію в українській фраземіці, дотримуючись системно-теоретичного підходу, класифікує типи порушень чинної фраземіки, виділяє диференційовано-формальні, формальносемантичні, семантичні та функційні інноваційні девіації фразеології [3].

Л. Славова пропонує системний підхід до визначення причин порушення комунікації та укладає класифікацію комунікативних невдач на матеріалі сучасного англійського мовлення. Авторка поділяє комунікативні невдачі на комунікативні невдачі мовного, мовленнєвого й лінгвокогнітивного характеру. Причини цих відхилень мають мовний та когнітивний характер. Крім того,

дослідниця стверджує, що причинами девіацій можуть бути не лише лінгвістичні, але й паралінгвістичні чинники [76].

Зважаючи на поширений в українській лінгвокультурі білігвізм, лінгводидакти досліджують девіації, спричинені інтерферентним аспектом. Так, М. Мішеніна у праці «Мовні девіації інтерферентного характеру в системі сучасної української мови» розмежовує інтерфереми й суперінтерфереми, на матеріалі освітніх і наукових текстів аналізує мовні девіації, спричинені помилками перекладу (калькуванням), неоднозначністю семантичних реляцій, лексичних сигніфікативних значень. Дослідниця висновкує, що рівень грамотності освітньої та наукової літератури не є задовільним і потребує якнайшвидшого унормування [52].

О. Руда в дисертації «Комунікативні невдачі в умовах українсько-російського білінгвізму» вивчає причини та особливості побутування девіацій, спричинених українсько-російською двомовністю. Авторка розрізняє комунікативні девіації за класифікацією Ф. Бацевича. Також О. Руда, як і Л. Славова, пропонує виокремити комунікативні девіації лінгвокогнітивного характеру (пов'язані з культурною компетенцією), а серед них національно й культурно зумовлені мисленнєві структури; комунікативні девіації, пов'язані зі специфічним референтним віднесенням лексем комунікантами; девіації, спричинені різною інтерпретацією національно-культурних феноменів (енциклопедичні, етикетні, стереотипні й ідеологічні) [69].

Часто мовознавців зацікавлює проблема мовної девіації у вузькому спрямуванні об'єктивної дійсності. Зокрема, А. Чеснюк аналізує мовні девіації медійної сфери. Автор опрацьовує типологію мовних помилок шляхом встановлення та систематизації їх рис, виділяє аномативи в журналістських матеріалах. У праці проаналізовано орфографічні, лексичні, морфологічні порушення мовної норми, виділено та охарактеризовано їх різновиди [84]. Ю. Макарець свою розвідку присвячує проблемі девіантності текстів українських інтернет-ЗМІ. Дослідження показало, що такі джерела рясніють

мовними девіаціями, а це закріплює лексичні й граматичні відхилення в мовленні українців. Знецінює текст повідомлення й українську версію сайту [45].

Сьогодні глобалізація, процеси англійзації вимагають відповідних досліджень, адже надмірне насичення мовлення невмотивованими інонімами призводить до девіацій також. І. Домрачева досліджує проблему недоречного функціонування іншомовних слів в українській пресі, що призводить до мовних девіацій [26]. І. Мірошніченко дослідила вплив порушення мовної норми та медіатекст. Авторка зазначає, що сучасні медіатексти характеризуються наявністю аномативних засобів літературної мови. Серед них найчастіше простежуються нестандартні засоби словотвору, запозичення у формі мови-оригіналу, аномативні розділові знаки, недотримання стилістичних норм та інші [51].

Особливу увагу лінгводидактів привертає проблема аномативного мовлення школярів. Вивчаючи це явище, Н. Юрійчук запропонував систему вправ, спрямованих на формування різних типів норм мови. Завдання залучають учнів до роботи з текстами, словниками, розвивають творче мислення, спонукають до спілкування зі старшими носіями мови, аналізу власних досліджень [87]. Поняття культури мовлення школярів вивчала Н. Дика. Вона сформулювала завдання для корекції девіацій різних типів: акцентуаційних, лексичних, граматичних [25]. Дослідники розглядають особливості засвоєння учнями мовних норм різних типів. Зокрема, О. Кулик обґрунтувала місце словотвірних норм у системі культури мовлення учнів основної школи, запропонувала систему вправ, що позитивно позначиться на формування словотвірних норм школярів [44].

Цікавою є наукова розвідка Л. Спанатій про вплив культури мас-медіа на денормалізацію мовлення школярів. Авторка порушує питання важливості збагачення лексичного запасу школярів, виховання культури спілкування, акцентуванні уваги на нормах української літературної мови, адже сучасних підлітків неможливо відсторонити від споживання медіа-контенту. Науковиця

стверджує, що під час роботи на уроках української мови особливу увагу варто звертати на вивчення пластів лексики, уроки розвитку зв'язного мовлення, на яких доречно працювати з текстовим матеріалом різних типів, створювати власні комунікативні повідомлення, корегуючи допущені помилки [77]. Лінгвістів та лінгводидактів непокоїть проблема побутування суржику в мовленні українців, зокрема школярів. Концептуалізацію суржику в мовній свідомості учнів описувала О. Данилевська [21].

Г. Клярська та О. Тарасенко у розвідці «Суржик – проблема українського суспільства та мовлення» на основі опитування студентів роблять висновок, що суржик негативно впливає на соціум, мовлення та мислення людини, особливо в дитячому та підлітковому віці. Адже, на жаль, у суспільстві інколи діти не мають мовної практики і простору, позбавленого суржику [40].

Опрацьовуючи наукові публікації, помічаємо, що більшу увагу приділено девіантності та засобам її подолання в мовленні молодших школярів, тому дослідження цієї самої проблеми в мовленнєвому середовищі учнів середньої та старшої ланки є актуальним та потребує спеціального вивчення. Загалом можемо узагальнити, що проблема девіантного мовлення на сьогодні є поширеною і цікавить сучасних науковців.

Висновки до першого розділу.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що головною ознакою літературної мови є її унормованість, що уможливлює процес збереження традиційності, культурних здобутків і забезпечує раціональний розвиток мовної системи. Мовна норма гарантує сталість основного лексичного запасу, збереження фонетичних та граматичних особливостей мовного фонду. Норми мови характеризуються стійкістю та консерватизмом, обов'язковістю, точністю, правильністю, логічністю та доцільністю. Зафіксовані норми є продуктом діяльності і виникають за умови відповідності явища структурі мови, регулярного й частотного вживання процесі комунікації, суспільного визначення та схвалення відповідного явища. Творцем літературної норми є колективна

мовотворча праця народу, відшліфована мовознавцями та майстрами слова. Набутий національний мовний доробок кодифікують словники, довідкова та навчально-методична література.

Недотримання мовних норм у суспільстві є загрозовим явищем для існування нації, бо анормативні форми формують лінгвоспереотипи й перешкоджають природному поступові мови. Результатом порушення мовних норм різних видів стала поява мовних девіацій – висловлювань з відхиленнями від літературної норми. Вони виникли в результаті несформованої комунікативної компетенції, низького рівня знань культурно-соціальних норм мови, стандартів відповідності вживання слів і висловлень у різних сферах спілкування. Залежно від нестачі того чи того компонента мовленнєві девіації поділяють на фонетичні, лексико-граматичні, методико-інтонаційні, темпоритмічні. Згідно з критерієм лінгвістичних рівнів виокремлюємо мовні девіації, пов'язані із фонетичними, морфологічними, лексичними та лексико-семантичними факторами.

Аналізуючи детальніше лексичні девіації, зокрема в мовленні школярів, простежуємо найбільш поширені: вживання слів у невласивому значенні, порушення лексичної сполучуваності, тавтологія, плеоназми, використання розмовної лексики в сфері побутуванні літературної мови, кальковані вирази, суржик. Причини описаних девіацій можуть бути об'єктивними (спричинені складністю лексичної системи) і суб'єктивними, що виникають внаслідок невдалої методики навчання чи слабкої підготовленості мовця. Тому завдання вчителя-словесника розширювати словниковий запас учнів, впроваджувати ефективні методи та прийоми формування культури їхнього мовлення.

Вивчаючи проблему девіантного мовлення, науковці зважають на інтралінгвальні та екстралінгвальні чинники формування мовної девіації. Розвиток інноваційних технологій, активний вплив мас-медіа позначається на культурі мовлення, тому це варто враховувати й у методичних рекомендаціях, і, безперечно, на самих уроках. Сучасний етап функціонування української мови

потребує «очищення» мови від результатів зросійщення населення України, тому абсолютно доречною є увага дослідників на проблемі викорінення суржику, калькованих слук, росіянізмів з мовлення українців, зокрема школярів.

РОЗДІЛ 2

ВИВЧЕННЯ МОВНОЇ НОРМИ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЇ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

2.1. Засадничі аспекти навчання мовної норми в контексті сучасних вимог до освіти

Основним підходом до формування засадничих концепцій у будь-якій галузі є вивчення нормативно-правової складової. Ведучи мову про освітню царину, необхідно апелювати до оновленого Закону України «Про освіту», стаття 12 якого регламентує засади повної загальної середньої освіти: «Метою повної загальної середньої освіти є всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності» [37]. Для досягнення цієї мети потрібна низка компетентностей, які описано в згаданому законі й узяті за основу для Державного стандарту базової загальної середньої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020, який застосовується з 01.09.2022 для учнів, які навчаються за програмами дванадцятирічної повної загальної середньої освіти.

Зазначений стандарт визначає одинадцять ключових компетентностей, першою з яких є вільне володіння державною мовою. Саме ця складова передбачає вміння комунікувати (усно та письмово), маючи за основу такі знання: функції мови, її ресурси (лексика, граматики), норми сучасної української літературної мови, типи мовної взаємодії, особливості стилів мовлення текстів, медіатекстів тощо [22]. Спілкування державною мовою також очолює перелік ключових компетентностей Нової української школи [56, с. 11].

Засадничі ідеї Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти та концепції «Нова українська школа» на практичному рівні відображено

в Програмі для загальноосвітніх навчальних закладів «Українська мова 5 – 9 класи», затвердженій наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 № 804. На відміну від програм 2013 і 2015 років, оновлена програма акцентує на розвитку компетентного мовця, визначаючи мету навчання української мови в школі (предметну) як «формування компетентного мовця, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості» [66].

Проаналізувавши визначальні положення програми, С. Омелянчук поняття компетентного мовця трактує як «особистість, що має високий рівень мовної свідомості, творчого мислення й літературного мовлення, здатна висловлювати думки просто і зрозуміло. Іншими словами, компетентний мовець вправно володіє мовою, тобто правильно мислить і точно та грамотно виражає думки. Для цього потрібно не лише бути обізнаним із літературними нормами, а й уміло застосовувати їх у мовленнєвій практиці, володіти лексичним запасом, достатнім для адекватного вираження нової й оригінальної думки» [60, с. 16].

Для виконання мети, поставленої програмою, учитель-словесник повинен реалізовувати в процесі навчання української мови завдання, основні з яких викладено в програмі, зокрема формувати:

- свідому мотивацію до прагнення вивчення мови;
- духовність, цілісні уявлення та орієнтири через мову культурних пам'яток;
- компетентність доцільно послуговуватися засобами мови в щоденному спілкуванні;
- розуміння нерозривного зв'язку мовленнєвої культури з лексичними, граматичними, стилістичним, орфоепічними нормами;
- здатність школярів до аналізу й оцінки мовних явищ;
- навички розрізняти, аналізувати, класифікувати мовні факти та оцінювати їх з погляду нормативності;
- навички пошуку інформації в різноманітних джерелах [66].

Аналізуючи викладене, висновкуємо, що формування нормативного мовлення школярів є одним з пріоритетних завдань базової середньої освіти.

Для якісного впровадження визначених освітніх векторів сьогодні система української освіти перебуває на шляху реформування і модернізації та виходу на європейський рівень. Зasadничі зміни в освітній царині базувалися на Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європи щодо формування ключових компетентностей освіти впродовж життя, рамки якого визначають вісім основних компетентностей, перелік яких очолює спілкування рідною мовою. Тут же подається визначення: «Спілкування рідною мовою – це можливість виражати та пояснювати поняття, думки, почуття, факти та погляди як у усній, так і в письмовій формі (сприймання на слух, монологічне мовлення, читання та письмо), та відповідно і творчо взаємодіяти на мовному рівні у всіх соціальних та культурних контекстах; під час навчання та професійної підготовки на роботі, вдома та на дозвіллі» [67].

Наголошено, що спілкування рідною мовою потребує знання лексики, функціональної граматики, функцій мови, розвиненого словникового запасу. Окрім переліченого, необхідною є обізнаність з особливостями функціональних стилів мови та вміння її застосовувати в повсякденній діяльності відповідно до ситуацій та типів мовної взаємодії. У процесі розвитку вказаної компетентності варто працювати над умінням здобувачів освіти шукати та аналізувати інформацію, користуватися кодифікаційними джерелами, формувати та виражати (письмово й усно) власну думку залежно від ситуацій, вести конструктивний діалог. Як зазначено в Рекомендаціях, такий підхід «передбачає оцінку впливу мови на інших та прагнення розуміти та використати її впевнено та із відповідальністю перед суспільством» [67].

Рада Європи радить організовувати роботу з вивчення мови враховуючи потреби, мотивацію, соціально-вікові, освітні характеристики і здібності здобувачів освіти. Акцентовано, що розвиток мовленнєвого досвіду потребує

інших нахилів, ніж вузько лінгвістичні, зокрема соціокультурного усвідомлення, досвіду образотворення, афективних стосунків, уміння вчитися тощо [34, с. 6].

Акцентним вектором згаданої компетентності є розвиток мовної особистості, яка активно задіяна в лінгвістичний простір, усвідомленням власних мотивів і кінцеву мету вивчення української мови, проявляє доречну в конкретних ситуаціях мовну поведінку [80, с. 8].

У процесі європеїзації багатьох суспільних царин, зокрема освіти, сьогоденні та історичні події не дають права на відхилення вектору від національної основи функціонування того чи того явища. Тому беззаперечно згадані європейські рекомендації необхідно транслювати на навчання української мови в школі. Це твердження підкріплюється й оптимістичною статистикою, поданою у річному звіті уповноважено із захисту рідної мови Про стан дотримання Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у 2023 році. Ведучи мову про освітню сферу, зазначаємо на таких показниках: 2020 року частка учнів та їхніх батьків, які вважали українську мову рідною, становила 82 %, 2023 року цей показник виріс до 91 % школярів і 94 % дорослих. Серед опитаних учителів ця тенденція також підтвердилася: 89 % у лютому 2022 року і 93 % в 2023 році [68, с. 154].

Отож, доречним є погляд на те, що «визначення ролі освіти в цивілізаційному вихованні особистості треба починати з аналізу її у контексті соціальних змін, які передбачають, насамперед, зміну філософського осмислення життя, філософії освіти і у першу чергу освітньої парадигми як в Україні, так і в Європі. Формування нової освітньої парадигми детермінує, у свою чергу, зміни в освітньому просторі, а в цих змінах матеріалізується філософія освіти» [2, с. 16].

Для визначення дієвих шляхів унормування мовного простору певного класного колективу вчителів-словесників необхідно бути обізнаним з глобальними характеристиками сьогоденної мовної освіти. Як зазначають провідні лінгвісти й методисти, визначальною її ознакою є антропоцентрична

спрямованість – суб'єкт навчання виступив на перше місце, в освітньому процесі враховано його психофізіологічні особливості, здатності, погляди та індивідуальні кордони. Такий підхід вимагає відмови від шаблонного викладу матеріалу, натомість необхідно акцентувати на творчому потенціалі та нестандартних методах і прийомах, упроваджувати власні напрацювання, специфічні для конкретних класних колективів чи учнів і учениць індивідуально [80, с. 6].

У контексті зазначеної особливості І. Андрейко принагідно зауважує: «Сучасна освіта має ґрунтуватися на засадах майбутнього антропогенного соціокультурного середовища. Її завданням є формування особистості, яка зможе вижити в умовах соціокультурної невизначеності. Тому важливі не самі знання, а творче їх завдання в новій конфігурації, з новими акцентами й новою метою. Освіта повинна підтримати творчий характер становлення особистості. Кінцева мета освіти – самоактуалізація формування цілісної особистості» [2, с. 16].

У ході аналізу поступу навчання української мови стає зрозуміло, що упродовж тривалого часу воно було спрямоване на накопичення знань відповідно до застарілої наукової парадигми, яка не передбачала перспектив застосування знаннєвого багажу поза межами школи. Сьогодні освітні орієнтири скеровують напрям вивчення предметів, зокрема української мови, на розвиток і соціалізацію учнів. Тому вимогами нашого часу «є формування у здобувачів освіти внутрішньої мотивації до вивчення української мови; ціннісного ставлення до державної мови, набуття суб'єктного досвіду послуговування нею в різних сферах суспільного життя; надання знанням і вмінням з української мови функційності, дієвості» [17, с. 2].

Н. Іваницька принагідно зауважує, що розвиток пріоритетних мовних галузей вплинув на формування нових підходів до навчання мов, розвиток комунікативної й когнітивної методик. Першорядною метою комунікативної методики є розвиток особистості з комунікативною компетенцією, яка здатна вільно та впевнено висловлюватися на різні теми, мати високий рівень мовної

культури. Під когнітивною методикою дослідники розуміють систему взаємопов'язаних методів і засобів засвоєння мовних одиниць, що є основою для пізнання, створення концептуальної та мовної картини світу та формування власного образу світу. Так, мовні одиниці можемо розглядати як концепти – глибинні значення з розгорнутими змістовими структурами та сигнали культурної інформації. Комунікативна та когнітивна методики взаємодоповнюються, сприяючи досягненню головної мети мовної освіти – формуванню й розвитку комунікативної компетенції [38, с. 27].

Ураховуючи зазначене, на сьогодні акцентування тільки на знаньовому компоненті навчання та виділення першорядною метою освіти лише накопичення знань з огляду на безсумнівний потенціал розвитку мислення суб'єкта, набуття ним досвіду певної діяльності є недоцільним [20, с. 47].

Об'єктивним викликом для сучасного педагога є пошук способів та методів побудови дієвої тактики ведення освітнього процесу в умовах повномасштабної війни. Потреба в застосування дистанційних способів навчання передбачає впровадження завдань для формування в школярів навичок самостійного й командного виконання навчальних вправ, а також вправ для поточного й підсумкового контролю. Необхідно передбачити синхронну й асинхронну форми навчання, відповідно й зміст та характер завдань [17, с. 3].

Особливо поширеною на сьогодні є змішана форма навчання, яка передбачає поєднання традиційних і новітніх методик. До того ж акцент зміщується на самостійне здобуття знань (а не пасивне засвоєння), що розвиває самоосвітні уміння учнів. У здобувачів освіти формуються навички роботи з інформацією, зокрема із використанням електронних носіїв. Тому умови дистанційного й змішаного навчання слід використовувати як спосіб розвитку аналітичного й критичного мислення, умінь працювати самостійно й в команді, активності й відповідальності в учнів [17, с. 3].

За таких умов роль учителя в освітньому процесі змінюється з ретранслятора навчального матеріалу на наставника та консультанта. Проте

попри це, пріоритетне завдання вчителя-словесника – виховати мовця з високою мовною свідомістю, гідного носія українського коду, національно свідомого та культурно вмотивованого громадянина набуває все більшої актуальності та вагомості.

З цього приводу Олена Семенов влучно зауважує: «Учитель як елітарна мовна особистість, яка глибоко шанує українську мову і має фундаментальні знання мови та літератури в поєднанні з традиціями національного виховання, вважає їх часткою свого світогляду і світосприйняття, характеризується розвиненим мисленням, інтелектом, мовленнєвою пам'яттю, мовним чуттям, спроможний забезпечити ефективний педагогічний вплив, здатний виховати іншу елітарну мовну особистість» [74, с. 323].

Саме такий педагог у 21 сторіччі в змозі виховати мовця з високою мовною свідомістю, який «не просто знає норми, а й неухильно дотримується їх; говорить правильно не тому, що хтось примушує, а тому, що інакше не може; прагне до мовного самовдосконалення; розуміє як свої мовні права, так і мовні обов'язки; сповідує ціннісне ставлення до мови, яке перетворилося на тверде переконання й зумовлює всю його мовну поведінку» [72, с. 70].

З приводу вибору сучасної стратегії і тактики формування основного об'єкта мовної освіти – мовнокомунікативної особистості – Н. Іваницька висновкує про важливість пошуку «ефективних методів, орієнтованих на особистісну й культурологічну модель організації навчально-виховного процесу з мови; зосередження особливої уваги на комунікативних методах, методах стимулювання пізнавальної самостійності й навчальної активності; поєднання алгоритмізованих методів організації навчальної діяльності з творчо-розвивальними, ігровими» [80, с. 27].

З огляду на зазначене, для побудови дієвої парадигми стратегій унормування мовлення сучасних школярів і викорінення девіацій слід керуватися станом сучасного мовного середовища і його характеристиками, інтегрувати їх до нормативної бази для системності і масштабності мовних

поступів. Сучасні українські нормативно-правові документи, як й засадничі основи, що панують у європейському просторі, акцентують на засадах дитиноцентризму, гуманізму, партнерських взаємин між суб'єктами освітнього процесу, упровадженні індивідуального та творчого підходу. Проте чільне місце серед сучасних аспектів навчання української мови посідає гнучкість, що ставить перед педагогом завдання у сьогоднішніх непростих умовах знайти можливість донести матеріал до всіх здобувачів освіти завдяки власній професійності та доречно підібраній педагогічній стратегії.

2.2. Аналіз модельних навчальних програм Нової української школи з української мови для середньої ланки на предмет вивчення мовної норми (5 – 7 класи)

За визначенням, яке наводиться в Законі України «Про повну загальну середню освіту», «модельна навчальна програма – це документ, що визначає орієнтовну послідовність досягнення очікуваних результатів навчання учнів, зміст навчального предмета (інтегрованого курсу) та види навчальної діяльності учнів, рекомендований для використання в освітньому процесі в порядку, визначеному законодавством» [36]. Отож, використання такої програми стає для педагога вказівником у ході реалізації державних освітніх стандартів та створення власної стратегії побудови навчального процесу.

Модельні програми не дають чітких пояснень щодо викладання навчальної дисципліни, тому є можливість для втілення авторської думки педагога та креативу в ході створення навчальних матеріалів. Тож вчителі (педагогічний колектив) можуть розробляти навчальну програму й навчальні матеріали на основі певної модельної програми [55].

Серед учителів 5 – 6 класів часто користується попитом модельна навчальна програма (автори: Заболотний О. В., Заболотний В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попова Т. Д.), затверджена наказом Міністерства освіти і науки України від 12.07.2021 № 795 [53].

Зазначену модельну навчальну програму відповідно до вимог розроблено на основі Державного стандарту базової середньої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 № 898, з урахуванням мети й базових засад стандарту, та спрямовано на реалізацію визначених у ньому результатів, у ній ураховано положення Типової освітньої програми для 5 – 9 класів закладів загальної середньої освіти, затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України від 19.02.2021 № 235.

Авторський колектив серед завдань української мови як навчальної дисципліни пріоритетними вважає навчання вільно, комунікативно доцільно послуговуватися засобами української мови, а мету навчання української мови визначає так: «формування компетентного мовця, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості» [53, с. 2]. Це безпосередньо стосується і нормативності мовлення як найвагомішої ознаки мовленнєвої культури.

Розглянемо детальніше, які очікувані результати пропонує вказана програма для опанування мовної норми в 5 класі.

У ході теми «Вступ. Значення мови в житті людини й суспільства. Українська мова — державна мова України» п'ятикласники складають та оформлюють власне висловлення відповідно до усталених мовних норм, що дублюється під час теми «Повторення та узагальнення вивченого в початкових класах Текст. Речення. Слово», проте акцентується саме на дотриманні лексичних, граматичних, орфографічних норм. Вказана тема передбачає редагування речень, у яких допущено помилки у слововживанні.

Далі програмою передбачено вивчення розділу «Лексикологія», що відповідно вимагатиме від здобувачів освіти дотримуватися норм у виборі мовленнєвих засобів (що повторюватиметься в розділі «Будова слова. Орфографія», «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія», «Відомості із синтаксису та пунктуації»), складати та оформлювати власне висловлення згідно з усталеними лексичними нормами, знаходити і виправляти помилки в змісті,

будові й мовному оформленні власних висловлень. На практиці здобувачі освіти будуть знайомитися з поняттям лексичної помилки.

У контексті практичного вивчення мовної помилки та розвитку мовленнєвої лінії модельною програмою запропоновано редагування (з коментуванням) речень і текстів (зокрема оголошень), у яких допущено лексичні помилки, та підготовку аудіо- чи відеорекомендацій про поширені лексичні помилки для соцмереж (у формі відеоролику, слайдів, постеру тощо).

Складати та оформлювати власне висловлення згідно з усталеними словотвірними, орфографічними, стилістичними нормами, знаходити і виправляти недоліки в змісті, будові й мовному оформленні власних висловлень учень / учениця зможе після вивчення розділу «Будова слова. Орфографія».

Розділ «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія» передбачає роботу з орфоепічною помилкою (практично), у ході вивчення якої укладачі модельної програми акцентують на важливості читанні слів уголос з дотриманням норм орфоепії. Рекомендованим є акцент на виявленні та аналізі орфоепічних помилок (зокрема у вимові дзвінких) у власному мовленні та мовленні інших людей. Також запропоновано складати та розігрувати діалоги (тексти, мікротексти) з використанням слів, у вимові яких часто трапляються помилки, підготувати аудіоповідомлення для соцмереж про поширені помилки в наголошуванні слів.

У вказаному розділі під час вивчення теми «Вимова голосних і приголосних звуків. Чергування звуків. Правопис префіксів з- (зі-, с-), роз- (розі-), без-» передбачено вивчення орфографічної помилки (практично).

Теми «Уживання м'якого знака. Апостроф. Сполучення букв йо,ьо. Подвоєння букв» передбачають написання власного висловлення згідно з усталеними орфографічними нормами.

Розділ «Відомості із синтаксису та пунктуації» закладає засади з вивчення пунктуаційної помилки, з її умовним позначення. Для розвитку мовленнєвої лінії запропоновано редагувати речення, у яких допущено помилки у вживанні однорідних членів речення (з коментуванням).

У цьому розділі теми «Словосполучення і речення. Головні та другорядні члени речення», «Речення з однорідними членами. Звертання. Вставні слова та сполучення слів. Складне речення. Пряма мова. Діалог» передбачають написання власного висловлення згідно з усталеними пунктуаційними нормами відповідно.

Отож, у п'ятому класі учні розширюють знання мовної норми, отримані в початковій ланці, вивчаючи її всі види, знайомляться з поняттями мовної помилки відповідно до вивчених розділів, закріплюють їх на практиці.

Детальне вивчення кожного мовознавчого розділу з відповідними мовними нормами відбувається протягом 6 – 9 класів.

У 6 класі передбачено детальне вивчення розділу «Лексикологія. Фразеологія», під час якого учні детально вивчають поняття лексичної помилки та її види (тавтологія, калькування, росіянізми, вживання слів у невласливих значеннях тощо) (практично). У ході вивчення слів іншомовного походження (із вивченими в цьому розділі орфограмами) пропонується читання іншомовних слів з дотриманням орфоепічних норм. Для розвитку мовленнєвої лінії визначено редагування речень і текстів, у яких допущено лексичні помилки (з коментуванням).

За результатами вивчення зазначеного розділу учень / учениця створює та оформлює власне висловлення згідно з усталеними лексичними, стилістичними нормами, знаходить і виправляє недоліки та помилки в змісті, будові і мовному оформленні власних висловлень.

Розділ «Словотвір. Орфографія» формує уміння складати та оформлювати власне висловлення згідно з усталеними орфографічними нормами.

У ході вивчення розділу «Морфологія. Орфографія» та орфографічної норми відповідно учня запропоновано редагування речень, у яких допущено граматичні помилки, темою «Прикметник» передбачено, окрім пошуку граматичних помилок, повторення лексичних (на базі редагування речень). Виправлення помилок пропонується і під час вивчення теми «Числівник»,

«Займенник» (з коментуванням і без). Проте на типових помилках у вживанні займенників у мовній лінії ставиться окремий акцент.

Отож, у 6 класі навчальною програмою передбачено детальне вивчення лексичних, граматичних, орфографічних мовних норм, що і враховано в аналізованій модельній програмі. Її укладачі здебільшого пропонують форми роботи, орієнтовані на редагування тексту (речень) для опанування всіх видів помилок.

Для аналізу модельної програми для учнів 7 класу зупинимося на доробку авторів Голуб Н. Б. та Горошкіної О. М. – модельну навчальну програму «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти, затверджену наказом Міністерства освіти і науки від 24.07.2023 № 883 [54].

Як зазначають автори в пояснювальній записці, «програма покликана змінити ставлення до мови як суспільного явища і шкільного предмета, виховати нове покоління компетентних носіїв мови зі сформованим мовним чуттям, мовними смаками і мовною стійкістю», що є важливим для формування стратегії девіації мовлення школярів.

Знання мовної норми та її динамічності, різних типів помилок винесено в предметний блок (мовна змістова лінія).

Семикласники в ході вивчення розділу «Морфологія. Орфографія», зокрема теми «Дієслово», відповідно до очікуваних результатів, використовуватимуть знання про дієслово для вдосконалення власного мовлення; ідентифікуватимуть різні види помилок на рівні змісту, структури та мовного оформлення, виправлятимуть (з обґрунтуванням), спираючись на засвоєні норми. Текстовою навчальною діяльністю передбачено складання й оформлення власного висловлення згідно з усталеними лексичними нормами.

Тема «Дієприкметник» передбачає визначення здобувачами освіти переваг і недоліків власних текстів, планування навчального розвитку та поставлення навчальних цілей залежно від допущених помилок.

Під час тем «Дієприслівник» та «Прислівник» учень / учениця на рівні структури, змісту та мовного оформлення визначає різні види помилок, виправляє та пояснює їх, керуючись засвоєними нормами, ідентифікує різні види помилок на рівні змісту, структури та мовного оформлення, виправляє та обґрунтовує, спираючись на засвоєні норми. У рамках текстової діяльності запропоновано виразне читання з дотриманням норм літературної норми.

Розділ «Службові частини мови» передбачає обґрунтування учнями / ученицями правильності / помилковості у вживанні службових частин мови, добір доречних службових частин мови, спираючись на усталені мовні норми, для досягнення відповідної комунікативної мети.

Отож, обидві модельні навчальні програми чітко упорядковані і виконують свою основну функцію: «формують зв'язок між очікуваними результатами, змістом навчання й різновидами навчальної діяльності» [55].

На поняття мовної норми та корекції девіацій, спричинених її порушенням, відводиться багато уваги в ході вивчення навчального матеріалу. Ураховуючи загальні принципи Нової української школи, укладачі програм пропонують для корекції помилок, що виникають в усному і писемному мовленні, окрім традиційних форм, методів та прийомів, послуговуватися сучасними, спрямованими на формування інфомедійної грамотності. Тому згадані модельні програми вважаємо корисними для педагогів у ході формування тактики корекції девіантного мовлення учнів 5 – 7 класів.

2.3. Аналіз підручників для 5 – 7 класів на предмет корекції мовних девіацій

Одним із головних засобів навчання української мови на уроках є підручник, тому навчальний матеріал у ньому має бути викладений згідно з основними вимогами і завданнями навчальної програми. Розглянемо, які форми та прийоми формування нормативного мовлення та корекції девіацій

пропонують чинні рекомендовані Міністерством освіти і науки України підручники.

Проаналізуємо підручник української мови для учнів 5 класів закладів загальної середньої освіти (рівень стандарту), авторами якого є Н. Голуб, О. Горошкіна [16].

У зазначеному підручнику виділяємо такі особливості запропонованих завдань для корекції девіантного мовлення та формування нормативного:

1. Щоденна рубрика «Слово дня», яка спрямована на збагачення словникового запасу учнів, активне теоретичне та практичне пізнання мови, її застосування.

2. Колективне обговорення актуальних проблемних питань та пошук відповідей на них, наприклад: Як треба працювати над помилками? Як часто ви помічаєте в мовленні інших людей помилки? Наскільки критично ви ставитеся до помилок у власному мовленні? Як реагуєте на зауваження інших (батьків, учителів, інших дорослих, однокласників і однокласниць)? Як ви працюєте над помилками? Що таке екологія мови? тощо; вибір правильних, на думку учня / учениці, із запропонованих тверджень стосовно сленгу та його ролі в спілкуванні; формулювання порад однокласникам щодо боротьби із «сміттям» у мові, суржилом та плекання «окраси» мови тощо.

3. Візуалізація інформації: подання інформації про лексичну помилку у формі таблиці, правило про пунктуаційну помилку – коміксу тощо.

4. Практична орієнтованість: пошук помилок в оголошеннях, рекламних буклетах, вивісках, їх виправлення; робота щодо правильності написання привітань, знайдених в мережі «Інтернет», редагування запропонованих словосполучень, речень та текстів тощо.

5. Пошуково-дослідницька та творча робота: укладання коротких словників, створення колажу / пам'ятки «Мовні обов'язки громадян України», колажу «Діалектна лексика», плаката «Антисуржик у малюнках», написання есе

«Чи легко боротися з помилками?», створення хмари слів «Стилістично забарвленні слова» тощо.

7. Залучення комп'ютерних технологій: пропонується записати на диктофон твір, прослухати запис і проаналізувати орфоепічні помилки; за допомогою голосового пошуку в мережі переконатися у важливості дотримання орфоепічних норм в повсякденному житті; написання смс-повідомлень; з'ясування невідомих слів за допомогою інтернет-ресурсів тощо.

8. Звернення до літературних творів: добір текстів із підручника української літератури, їх виразне прочитання та робота зі словами, у вимові яких допущено помилки; прочитання скоромовок та робота над допущеними орфоепічними помилками; добір текстів української літератури із фрагментом спілкування, їх характеристика тощо.

На предмет особливостей корекції девіантного мовлення учнів 6 класу проаналізуємо підручник української мови авторів О. Авраменка та З. Тищенко [1], у якому матеріали подано за аналізованою нами модельною навчальною програмою «Українська мова. 5 – 6 класи: для закладів загальної середньої освіти», автори: О. Заболотний, В. Заболотний, В. Лавринчук, К. Плівачук, Т. Попова.

Цей підручник передбачає:

1. Рубрики «Культура мовлення» та «Словник».
2. У кожному параграфі є вправа з культури мовлення, яка розвиває навички правильного добору й наголошування слів.
3. Тестові завдання, спрямовані на пошук допущених помилок.
4. Виправлення в реченнях лексичних, граматичних помилок.
5. Виділення типових помилок (у вживанні займенників).
6. Рубрику «Зауважте!», де подано поради чи підказки щодо застосування певного правила в спілкуванні.

7. Роботу з фрагментами мовлення на предмет правильності / неправильності поданого, порушення та обговорення проблемних питань, наприклад: чому автор тексту припустився лексичних помилок? тощо.

8. Залучення до пошуку в інтернеті та перегляду експрес-уроків (зокрема «Про зайві слова», «Неочевидний переклад кольорів: брунатний, блаватний, смарагдовий», «Слова, які затримують увагу співрозмовника»).

9. Практичну орієнтованість завдань із залученням медіаграмотності, наприклад запропоновано виправити лексичні помилки в рекламних вивісках і до них створити рекламу на радіо; знайти лексичні помилки на пакуванні продуктів; створити словник неологізмів, пов'язаних із соцмережами чи інтернетом тощо.

10. Ігрову форму, наприклад: поділитися на групи й запам'ятати якнайбільше із запропонованих пояснень діалектизмів, згорнути підручники й добрати літературні відповідники до запропонованих вчителем слів; немов працівники супермаркету виготовити цінники, назви для груп товарів, переможцями стає група, яка виготовила цінники без орфографічних помилок, і група, що створила найкращий дизайн етикетки.

11. Залучення до пошуку різних видів мистецтва (народні та авторські українські пісні, анімаційні мультфільми, фільми, поезія тощо) та роботи з ними: виписати певну групу слів, створи хмару слів, утворити словосполучення тощо.

Для аналізу підручника з української мови для 7 класу закладів загальної середньої освіти обираємо підручник авторського колективу О. Семенов, О. Калинич, Т. Дятленко, М. Білясник, Л. Гапон, у якому навчальний матеріал подано за аналізованою вище модельною навчальною програмою «Українська мова. 7 – 9 класи» для закладів загальної середньої освіти (Н. Голуб, О. Горошкіна) [75].

Для корекції девіантного і формування нормативного мовлення семикласників і семикласниць зазначений підручник пропонує:

1. Рубрику «Мовленнєвий практикум. Говори правильно!», у якій подано випадки нормативного вживання паронімів, правила послуговування прийменниками, словникові статті, сталі вислови та словосполучення, випадки калькованих сполук та суржикізмів, після чого запропоновано практичні завдання на засвоєння матеріалу.

2. Дослідницькі завдання, наприклад: провести серед знайомих інтерв'ю, поставивши запитання: «У чому полягає ваш мовний обов'язок?», проаналізувати результати, зробити висновок про своє мовне середовище.

3. Роботу з інформацією, наприклад: перейти за QR-кодом або покликанням і визначити 12 мовних заповідей Івана Огієнка, опрацювати та коротко записати в пам'ятку «Мої мовні обов'язки»

4. Інтерактивні завдання: за QR-кодом опрацювати таблицю «Хибно – правильно»

5. Створення власного візуального продукту чи роботи з готовим: створити комікс, героєм / героїнею якого буде ровесник чи ровесниця, що вивчає рідну мову; за мотивами постера з висловом Олександра Довженка написати есе

6. Залучення до роботи з іншими джерелами інформації, наприклад: ознайомитися з чинним правописом української мови; переглянути мультфільм «Говоримо українською», телепередачу; знайти інформацію «стандарт літературної мови», про користь читання книг та скласти мотиваційний плакат;

7. Подання помилок у вживанні дієслів у формі таблиці (правильно / неправильно).

8. Створення лепбука протягом усього навчального року, куди поступово додаватиметься важлива для запам'ятовування інформація (схеми, правила, сталі словосполучення, поширені помилки тощо).

9. Періодичну гру «Редактор / редакторка», у якій запропоновано завдання, спрямовані на не лише виправлення пунктуаційних / орфографічних / лексичних помилок, а й девіацій, спричинених неправильним перекладом онлайн-ресурсів (зокрема з англійської мови); матеріали подаються не тільки текстовим

способом, а побудовані на «живих» прикладах (через оголошення і вивіски, на основі учнівських творів тощо).

Отож, у проаналізованих підручниках автори пропонують широку парадигму завдань, різних за формою та змістом, для корекцій девіантного та формування нормативного мовлення учнів. У перелічених завданнях простежується відповідність вимогам Нової української школи та Державного стандарту базової загальної середньої освіти, зокрема в частині, що стосується розвитку вільного володіння державною мовою. Помітна відповідність поданого матеріалу сьогоденним умовам, що дозволить зацікавити сучасного школяра, виконувати завдання за різних видів освітнього процесу та виховувати, окрім мовної і мовленнєвої компетентностей, широкий кругозір, інфомедійну грамотність учнів та патріотизм.

2.4. Мовленнєво-методична компетентність сучасного вчителя як передумова формування нормативного мовлення школярів

У ході планування тактики й стратегії корекцій девіацій в мовленні учнів середньої ланки педагогам варто стати для учнів ретельним підручником правил в практичному повсякденному мовленні (в урочний і позаурочний час). Слово вчителя-словесника має стати для здобувачів освіти наочним прикладом, зразком для наслідування. Як слушно зауважував О. Біляєв, учителям під час планування уроку «треба не лише продумувати його зміст, порядок викладу, пояснення матеріалу, але й – це надзвичайно важливо – мовне оформлення: як, якими словами передати дітям потрібну навчальну інформацію» [10, с. 40].

Тому важливою складовою професійної педагогічної діяльності є вдосконалення мовленнєво-методичної підготовки. У його процесі ключовим компонентом виділяють культуру фахового мовлення, яку трактують як «досконале володіння літературною мовою, нормами її, уміння правильно, точно й виразно передавати думки засобами мови» [60, с. 233].

У працях, що стосуються предмета володіння нормами літературної мови і мовними засобами, уживається «культура мови» (І. Білодід, Д. Ганич, С. Єрмоленко, Л. Струганець) і «культура мовлення» (Н. Бабич, О. Біляєв, В. Мельничайко, М. Пентиліук).

Пояснення зазначених понять подають сучасні лінгвісти Л. Мацько і Л. Кравець. Так, культура мови – мовознавча наука, яка на основі даних лексики, фонетики, граматики, стилістики формує критерії усвідомленого ставлення до мови й оцінювання мовних одиниць і явищ, виробляє механізми нормування й кодифікації (уведення в словники й мовну практику). Культура мовлення – лінгводидактична наука, яка вивчає стан і статус (критерії, типологію) норм сучасної української мови в конкретну епоху та рівень лінгвістичної компетенції сучасних мовців, соціальний та особистісний аспекти їх культуромовної діяльності [47, с. 6 – 7].

Проте сучасні мовознавці акцентують на різних планах уживаності цих термінів: для культури мови характерний об'єктивно-історичний план (програма діяльності), для культури мовлення – інструктивно-регулятивний. Завданням для культури мови виділяють визначення мовних норм на всіх рівнях мовної системи, для культури мовлення – аналіз повноти сучасного мовного життя відповідно до системи мови, визначення різних композиційних форм мовних побудов з уточненням меж уживання конструкцій, виразів, слів [73, с. 6 – 7].

О. Семенов зауважує на таких характеристиках культури мовлення, як правильність, вправність, мовна майстерність, стилістичне чуття слова, доречність, застосування варіантних мовних форм [73, с. 7].

У контексті вивчення поняття «мовна культура вчителя» В. Пасинок виокремлює такі його складники: багатий словниковий запас та лексико-граматична грамотність; правильність вибору тону та стилю мовлення; виразність стилістики; доцільна техніка висловлювання (володіння тембром, голосом, диханням тощо) [64].

О. Біляєв виділяє такі вимоги до професійного мовлення, зокрема вчителів-словесників:

а) змістовність (передання інформації з дотриманням логічності, послідовності, доказовості, лаконізму, відсутність пустих фраз, невиправданих повторів);

б) правильність (відповідє нормам літературної мови);

в) комунікативна доцільність (мотивований вибір мовних засобів);

г) багатство (великий обсяг слів, різноманітність морфологічних норм, синтаксичних конструкцій);

г) точність (пов'язане з оптимальним слововживанням, тобто використання мовних засобів для щонайкращого передання змісту);

д) стилістична вправність (за своєю будовою і мовним оформленням відповідає особливостям певного функціонального стилю та типові мовлення, стилістичним нормам мови, притаманна стильова єдність);

е) грамотність (дотримання правил правопису) [10].

Послугуючись монографічним дослідженням С. Омельчука [60, с. 236 – 256], К. Городенської [18.] та власними напрацюваннями, пропонуємо випадки нормативного наголошування, слововживання на різних мовних рівнях, а також послугування лінгвістичною і методичною термінологією, що стане в пригоді вчителю-словеснику для збагачення власної мовно-методичної компетентності та корекції девіантного мовлення школярів.

2.4.1. Акцентуаційні норми

Оскільки в ході своєї професійної діяльності вчитель переважно послугується усним мовленням, дотримання акцентуаційних норм стає першочерговим маркером його професіоналізму. До того ж, порушення норм наголошування вчителем призводить до закріплення таких хиб і в мовленні учнів.

Подаємо перелік слів, у яких учителі найчастіше допускають акцентуаційні девіації у ході освітнього процесу.

А́втор – авторі́ (*авторі́ посібника, але три а́втори*)

Алфа́віт (*нормативним є подвійний наголос*)

Багаторазо́вий (*зошит, випадок*)

Ба́тьківський (*збори, комітет*), проте ба́тьківство

Вида́ння (*словника, підручника*)

Ви́падок (*на уроці, в історії*)

Вимо́га (*до оформлення роботи, до ведення зошита*)

Ви́разний (*читання, декламація*)

Виче́рпний (*відповідь, перелік*)

Відо́бразіти (*у зошиті, проблему в творі*)

Відо́мість (*список*)

Відо́мість (*повідомлення, дані*)

Ві́рші

Ві́ршовій (*розмір, форма*)

Да́но (*для виконання завдання*)

До́відник (*з правилами, з української мови*)

Завда́ння (*творче, додаткове*)

Заверші́ти (*виконання завдання, вивчення розділу*)

За́кладка (*у книжці*)

Котри́й (*параграф, зошит*)

Літо́пис

Ма́бу́ть (*нормативним є подвійний наголос*)

Навча́ння (*української мови, граматики*)

На́скрізний (*мотив, напрям*)

Надба́ння (*у літературі, культурі*)

Пізнáння (*нового, мова як засіб пізнання*)

Пока́зник, але показни́кі (*розвитку, досягнень, але два пока́зники*)

- Поня́ття (*граматичні, лексичні*)
- По́милка (*нормативним є подвійний наголос*), але помилкі́
- Поря́дковий (*числівник, номер*)
- Псевдо́ні́м (*письменника, правопис псевдонімів*)
- Ра́зом (*написання слів разом, виконувати роботу разом*)
- Рефле́ксія (*мотиваційна, проведення рефлексії*)
- Рукóпис (*стародавній, історичний*)
- Сту́пінь – ступені (*школа I – III ступенів*)
- Тексто́вий (*редактор, шрифт, диктант*)
- Течі́я (*літературна, у культурі*)
- Типо́вий (у значенні характерний: *помилки, явище*) і типові́й (у значенні стандартний: *календарний план, інструкція*)
- Фахові́й (*рівень, підготовка*)
- Фо́рзац (*оформлення форзацу, робота зі схемами на форзаці*)
- Ха́ос (у міфології: стихія) і хао́с (безлад)
- Ца́рина (знань, у науці)
- Чергові́й (*учень, випадок, доказ*)

2.4.2. Орфографічні норми

Як зазначає С. Омельчук, найпоширенішою орфографічною помилкою в усному й писемному мовленні педагогів є неправильне вживання закінчень іменників чоловічого роду другої відміни однини [60, с. 239], наприклад:

завдання для першого варіанту (правильно – першого варіанта);

немає третього абзаца (правильно – третього абзацу);

завдання навчального предмету (правильно – навчального предмета);

через півтора роки (правильно – півтора року);

вивчення нового терміну (правильно – нового терміна (слова), проте терміну виконання завдання (строку));

голосного звуку (правильно – голосного звука (термін), проте гучного звуку (дія);

розроблення алгоритма (правильно – розроблення алгоритму);

виконати без шаблону (правильно – виконати без шаблону (зразок), проте для креслення немає потрібного шаблону (пристрій).

2.4.3. Лексичні норми

З-поміж видів лексичних девіацій найпоширенішими хибами в мовленні вчителя-словесника виділяємо вживання слів у невластивому або невідповідному значенні та неточність вибраного слова, зокрема:

записати число в щоденнику (правильно – записати дату);

позначити на полі (на березі) (правильно – позначити на полях (на берегах)

Примітка. «Грамматична категорія числа може змінювати лексичне значення слів (наприклад, хліб – хліба, вода – води та ін.). Так само форма числа диференціює семантику іменників берег і береги. Слово берег уживаємо в значенні «край землі, що межує з поверхнею річки, озера, моря», а також у значенні «узбіччя або обочина». У значенні «краї книжки, зошита, аркуша» потрібно вживати іменник береги (у формі множини!)» [60, с. 240];

літературний напрямок, основний напрямок діяльності (правильно – літературний напрям, проте напрямок руху, південний напрямок);

виключення з правила (правильно – виняток з правила);

не використовувати коректор (правильно – білило)

Примітка. В українській мові лексему коректор вживають у значенні «фахівець, що займається читанням і виправлянням коректи» [14, с. 464], а іменник білило – це «біла мінеральна фарба, яка не розчиняється у воді» [14, с. 591];

два екземпляри посібника (правильно – примірники посібника);

ряд ознак, доказів, прикладів (правильно – низка ознак);

збірник віршів Т. Шевченка (правильно – збірка віршів)

Примітка. «Іменник збірник уживають у значенні друкованого видання, до якого входять твори різних авторів (збірник вправ, збірник диктантів, збірник документів, збірник наукових праць). Збірка – це однотомне видання художніх творів одного автора та фольклорних записів (збірка лірики, збірка дум, збірка нарисів)» [60, с. 241];

схема стане в нагоді (правильно – стене в пригоді);
у повісті мова йде про... (правильно – йдеться про...);
на фоні подій (правильно – на тлі подій);
хід подій (правильно – перебіг подій);
підібрати приклади (правильно – дібрати приклади);
дане завдання, речення, правило (правильно – це завдання);
вірна відповідь (правильно – правильна відповідь);
твір має наступні ознаки (правильно – такі ознаки, проте наступною ознакою можемо виокремити);
учбовий план, процес (правильно – навчальний);
посміхніться одне одному (правильно – усміхніться (радісно і щиро));
відкрити двері (правильно – відчинити двері, вікно);
відкрити підручник (правильно – розгорнути підручник, зошит);
закрити очі (правильно – заплющити очі);
піднімати руку (правильно – підносити руку);
встаньте, підніміться (правильно – підведіться);
складові роботи (правильно – складники роботи);
записати під диктовку (правильно – записати продиктований текст чи записати текст, який продиктує вчитель)

Примітка. К. Городенська зауважує, що конструкції «під диктовку», «під диктування» в українській мові набули негативного стилістичного забарвлення, пов'язаного з вчиненням дій за чийось наказом, впливом, навіть диктату [18, с. 126];

приводити приклад (правильно – наводити приклад);

написати заяву, протокол (правильно – скласти заяву (ділові папери));
 рухаємося далі (правильно – працюємо далі, продовжуємо);
 проговорити проблеми, питання (правильно – обговоримо проблеми, питання);

розробка алгоритму (правильно – розроблення алгоритму)

Примітка. «Спільнокореневі віддієслівні іменники як слова-терміни можуть позначати дію (процес) або наслідок (результат). Зокрема, іменники із суфіксом -нн(я), утворені від дієслів недоконаного виду, мають значення дії або процесу (оцінювання, оформлювання, реєстрування); відповідні спільнокореневі іменники з іншими суфіксами або без них – наслідок (результат): оцінка, оформлення, реєстрація. Тому в контексті слід ураховувати значення таких іменників» [60, с. 243];

підвести підсумки (правильно – підбити підсумки, підсумувати);
 здавати іспит (правильно – складати іспит);
 зустрічаються помилки (правильно – трапляються помилки);
 співпадають погляди, результати (правильно – збігаються погляди, результати);

співставляти результати (правильно – зіставляти результати);

поділитися на групи (правильно – об'єднатися в групи);

перш за все (правильно – передусім, передовсім);

разом із тим (правильно – водночас).

Продовжують траплятися помилки, спричинені калькуванням з російської та суржиком, наприклад:

мають місце випадки неявки (правильно – трапляється, що учні не відвідують заняття);

падають в очі зміни в графіку (правильно – упадають у вічі зміни);

не вміщуватися в їх завдання (правильно – не втручайся в їхнє завдання);

прийшло в голову (правильно – спало на думку);

проблема заключається (правильно – проблема полягає);

по крайній мірі (правильно – принаймні);
 прийняти міри (правильно – вжити заходів);
 на протязі тижня (правильно – протягом тижня);
 приймати участь (правильно – брати участь);
 пару днів назад (правильно – кілька днів тому);
 пере перевірити (правильно – ще раз перевірити);
 читабельний (правильно – чіткий (шрифт, текст), популярний, улюблений (вір));
 терпіння лопнуло (правильно – терпець увірвався).

2.4.4. Граматичні норми

Функціонування граматичних норм розглядається з урахуванням морфемно-словотвірної, морфологічної та синтаксичної стилістики.

Розглянемо найчастіші порушення на згаданих мовних рівнях:

1) уживання іменників, утворених від російських активних дієприкметників теперішнього часу, наприклад: завідуючий (правильно – завідувач), командуючий (правильно – командувач);

2) утворення ступенів порівняння прикметників із додаванням компонента *самий*, наприклад: *самий великий* (правильно – найбільший), *саме важливе* (правильно – найважливіше);

3) уживання збірних числівників для позначення кількості осіб жіночої статі: у класі *десятеро дівчат* (правильно – *десять дівчат*);

4) утворення безособових конструкцій, у яких суб'єкт дії вживається в орудному відмінку, наприклад: *учнями прочитано роман* (правильно – *роман прочитано* або *учні прочитали роман*), *шестикласниками вивчено вірш* (правильно – *шестикласники вивчили вірш*);

5) уживання аналітичної форми наказового способу дієслова, утвореної з додаванням дієслова *давайте*, наприклад: *давайте прочитаємо* (правильно – *прочитаймо*), *давайте утворимо* (правильно – *утворімо*);

б) аномативне вживання прийменників: піти за журналом (правильно – піти по журнал); при (по) потребі (правильно – за потреби); при вивченні (правильно – у ході вивчення); по різних причинах (правильно – з різних причин); зауваження по контрольній (правильно – зауваження до контрольної), виконувати по порядку (правильно – одне за одним або послідовно);

7) послуговування такими дієслівними формами другої особи однини наказового способу: дасиш, розповісиш, віддасиш (правильно – даси, розповіси, віддаси);

8) хибне узгодження однорідних означень з іменником у формі множини, наприклад: уже виконано перший і другий етап роботи (правильно – перший і другий етапи), володіє англійською та німецькою мовою (правильно – англійською та німецькою мовами).

2.4.5. Професіоналізми, методична та лінгвістична термінологія

Терміносистема, якою послуговується вчитель-словесник повинна бути досконалою, позбавленою зросійщень та недоречних англіцизмів, відповідати сьогоденню та історичному розвитку української мови.

Акцентуємо на таких аномативах мовлення:

розвиваюча мета, розвиваюче навчання (правильно – розвивальний);

уточнююче слово (правильно – уточнювальне слово);

головна думка твору (правильно – основна думка);

граматичне запитання (правильно – граматичне питання);

проблемне запитання (правильно – проблемне питання);

хід уроку (правильно – перебіг уроку);

вид уроку (правильно – тип уроку);

функціональний стиль (правильно – функційний стиль);

маленька літера (правильно – мала літера)

Примітка. Стилiстично маркована лексика (зокрема зменшено-пестливі форми) не властива для термінології. Недоречним є послуговування їй іншими

термінами та професіоналами з відтінком здрібнілості в ході освітнього процесу: оповіданнячко, буквочка, сторіночка, табличка тощо;

діюча програма (правильно – чинна програма);

скіли (доречно – навички, уміння, компетентності);

дедлайн (доречно – кінцевий термін, реченець (розм.));

тьютор (доречно – наставник);

портфоліо (доречно – доробок);

тимбілдигн (доречно – робота в групах, гуртування).

Окрім викладеного, важливою вимогою до мовлення учителя є досконале володіння науковою лексикою й особливостями українських конструкцій наукового стилю у ході професійної діяльності, зокрема для викладу навчального матеріалу на уроці, професійного спілкування з колегами, написання фахових робіт, виступів на методоб'єднаннях та педагогічних радах тощо [81, с. 55].

Переконаємося, що важливим є постійний професійний саморозвиток педагога – усвідомлений і цілеспрямований процес підвищення свого рівня професійної компетентності та розвитку важливих для професії якостей, що узгоджуються із зовнішніми соціальними вимогами, умовами професійної діяльності, а також із власними цілями та програмами розвитку [39, с. 93].

Отже, сьогодні для вчителів все ще залишається актуальним завдання провести «українізацію української мови, а значить і мовлення: насичення їх власне українською лексикою та фразеологією, властивими гарній мові і такому ж мовленню граматичними формами та синтаксичними конструкціями» [11, с. 25].

Висновки до другого розділу.

Сьогодні новітні освітні орієнтири скеровують напрям вивчення предметів, зокрема української мови, на розвиток і соціалізацію здобувачів освіти. Тому вимогами нашого часу перед вчителями-словесниками є формування функційних знань і умінь для послуговування ними в суспільному

житті через виховання в учнів ціннісних орієнтирів та мотивації до опанування мовної норми української мови в контексті вивчення мови як державотворчого чинника.

Зasadничі нормативні документи слугують відправною точкою в побудові дієвої тактики й стратегії корекції мовних девіацій. Тому вчителю-словеснику варто врахувати положення оновленого Закону України «Про освіту», Державного стандарту базової загальної середньої освіти, концепцію «Нова українська школа», Рекомендації Європейського Парламенту та Ради Європи щодо формування ключових компетентностей освіти впродовж життя, ідеї яких відображено в Програмі для загальноосвітніх навчальних закладів «Українська мова 5 – 9 класи», затвердженій наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 № 804, де акцентується на розвитку компетентного мовця, формуванні національно свідомої, духовно багатого мовної особистості.

Наголошуємо на передовому значенні вчителя-словесника для формування нормативного мовлення школярів, роль якого тяжіє до наставника і консультанта, особливо під час дистанційної чи змішаної форм навчання. У пригоді йому стануть розроблені модельні навчальні програми Нової української школи та підручники, затверджені наказами Міністерства освіти і науки України.

Проте незважаючи на широку парадигму навчальної та довідкової літератури, перманентний акцент вчителя повинен стояти на збагаченні й нормативності власного мовлення як взірцевого для школярів.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ МОВЛЕННЯ УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ЛАНКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ КОРЕКЦІЇ

3.1. Особливості мовлення учні середньої ланки

З метою визначення дійсного ставлення школярів до мовних проблем, настроїв, що побутують серед учнів, основних характеристик їхнього мовлення ми запропонували учням 5 – 7 класів анонімне опитування.

Для перевірки знаннєвої компоненти ми зупинилися на дослідженні дотримання школярами середньої ланки лексичної мовної норми. Вивчаючи мовлення школярів, його девіаційні явища, ми детальніше акцентували на слововживанні. Такий вибір спричинений тим, що лексичний пласт мовлення щонайяскравіше демонструє життєві реалії, настрої, ментальні та суспільні особливості, що побутують у тій чи тій групі людей.

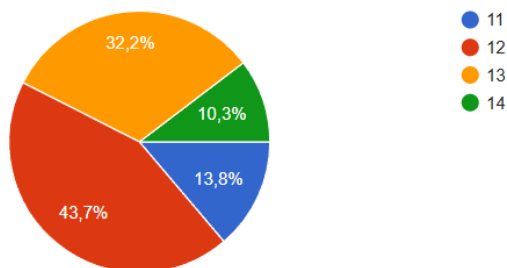
Запропонована нами анкета містить 16 запитань відкритого й закритого типу. Основні напрями опитування: загальне ставлення школярів до важливості правильності мовлення, навички помічати хиби мовлення в щоденному спілкуванні, схильність до вживання англізмів, ставлення до діалектизмів, усвідомлення пагубності суржику, поширеність жаргонізмів та сленгізмів.

Основними критеріями вибору респондентів є вік (учні 5 – 7 класів) та місце проживання (мешканці міста Вінниця).

В опитуванні взяли участь 87 учнів 5 – 7 класів Вінницького ліцею № 32: 11 років – 13,8 %, 12 років – 43,7 %, 13 років – 32,2 %, 14 років – 10,3 % (див. *Діаграма 1*).

Укажіть ваш вік

87 відповідей

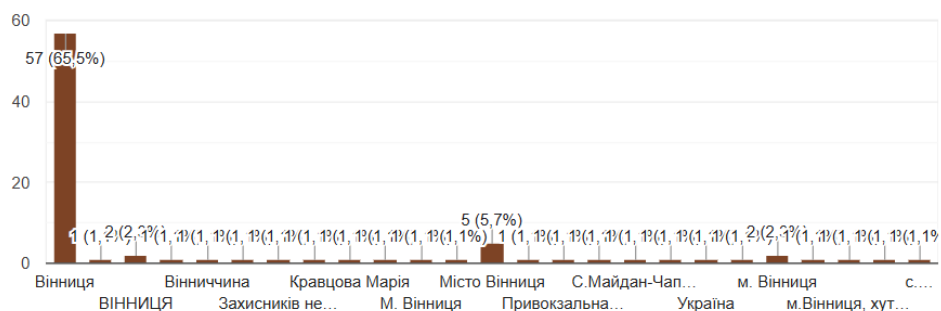
Діаграма 1. Вікова категорія респондентів

Переважає більшість учасників (96%) – мешканці міста Вінниці, кілька респондентів проживають у приміських населених пунктах і відвідують вінницький ліцей (4%) (див. Діаграма 2).

Укажіть назву населеного пункту, де проживаєте

Копіювати діаграму

87 відповідей

Діаграма 2. Місце проживання респондентів

Метою початкового блоку запитань є з'ясування ставлення учнів середньої ланки до ролі мовлення в іміджі особи.

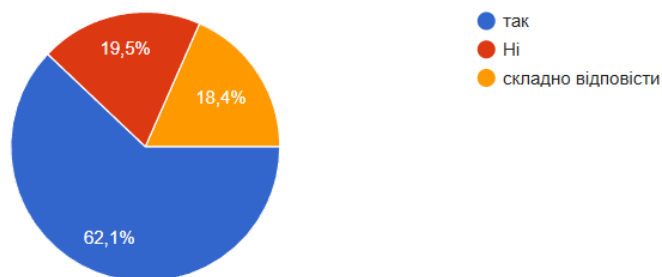
Результати демонструють, що для більшості респондентів правильність мовлення є важливою (62,1%), проте 19,5% опитаних із цього приводу дали заперечну відповідь, інші ж не змогли визначитися із чіткою позицією (див. Діаграма 3).

Такі результати дають підстави для педагогів більше звертати увагу на цілевизначення, мотивацію до вивчення мовної норми, пояснення ролі та важливості опанування цієї теми не тільки на теоретичному і практичному рівні, а й у зв'язку з соціальним аспектом.

Чи важливою для вас є правильність мовлення?

87 відповідей

 Копіювати діаграму

Діаграма 3. Значущість правильності мовлення

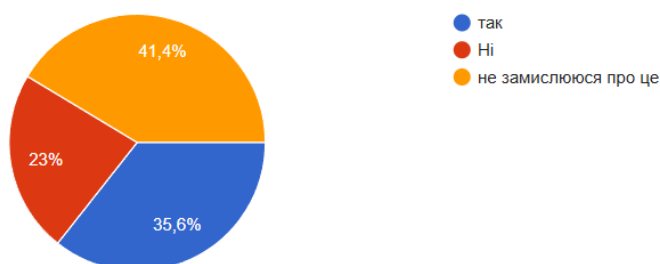
У побутовому спілкуванні більшість школярів не зважає на правильність мовлення або не звертає на це уваги. Лише 35,6% опитаних дали протилежну відповідь (див. Діаграма 4).

Це прямо суперечить основним завданням, визначеними засадами Нової української школи та Державного стандарту базової загальної середньої освіти, у яких за основу компетентностей взято саме практичне орієнтування навичок, їх вільне застосування в щоденному спілкуванні. Тому знову наголошуємо на важливості мотиваційної складової в ході побудови тактики і стратегії корекції мовних девіацій.

Чи зважаєте ви на правильність мовлення в побутовому спілкуванні (з родиною, друзями, у соціальних мережах)?

87 відповідей

 Копіювати діаграму

Діаграма 4. Правильність мовлення в побутовому спілкуванні

Наступні показники демонструють досить нестабільну мовну поведінку школярів: 65,5% варіюють правильність мовлення залежно від обставин, не маючи «мовної звички» щодо нормативності слововживання.

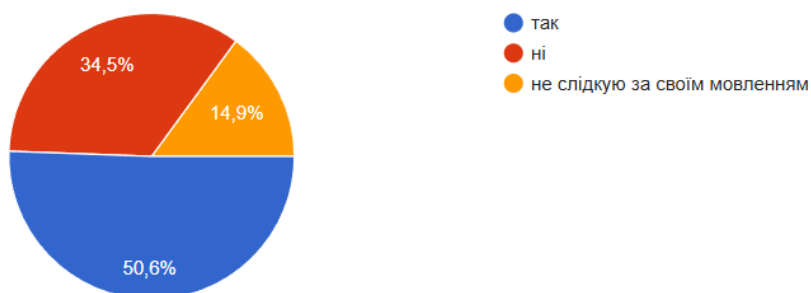
Думку про те, що учні не застосовують набутих теоретичних знань на у ході спілкування у всіх життєвих царинах підтверджують й відсоткові

показники результатів відповіді на запитання «Чи допускаєте ви помилки під час спілкування, усвідомлюючи хибність свого мовлення?»: половина респондентів усвідомлено допускає мовні хиби, ще майже 15% не слідкує за своїм мовленням (див. Діаграми 5,6).

Чи допускаєте ви помилки під час спілкування, УСВІДОМЛЮЮЧИ хибність свого мовлення?

 Копіювати діаграму

87 відповідей

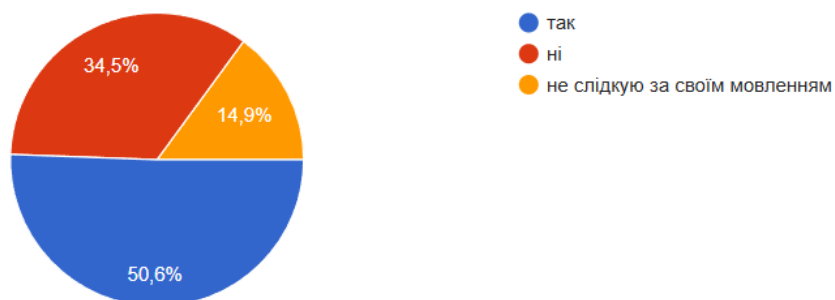

Діаграма 5. Ситуативне варіювання правильності мовлення

Чи допускаєте ви помилки під час спілкування, УСВІДОМЛЮЮЧИ хибність свого мовлення?

 Копіювати д

87 відповідей

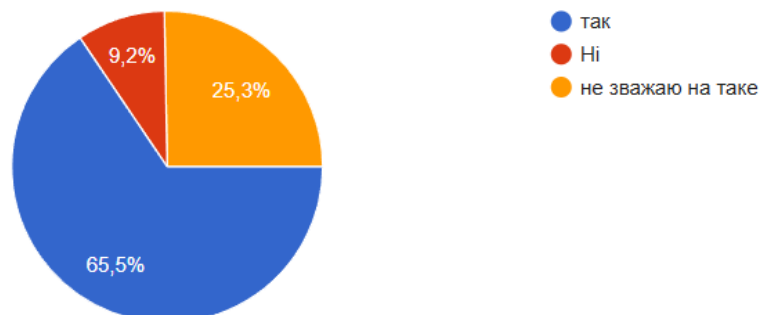
Діаграма 6. Усвідомлення девіацій в мовленні

На запитання, що стосувалося навичок школярів помічати мовленнєві девіації в мовленні ЗМІ або свого оточення, більшість опитаних (65,5%) дала ствердну відповідь. За результатами, лише 9,2% не помічають мовних хиб, інші – не зважають на це (див. Діаграма 7).

Чи помічаєте ви помилки в мовленні вашого оточення (родина, друзі, знайомі) або в засобах масової інформації (дописи чи відео в соцмережах, телебачення, преса)

87 відповідей

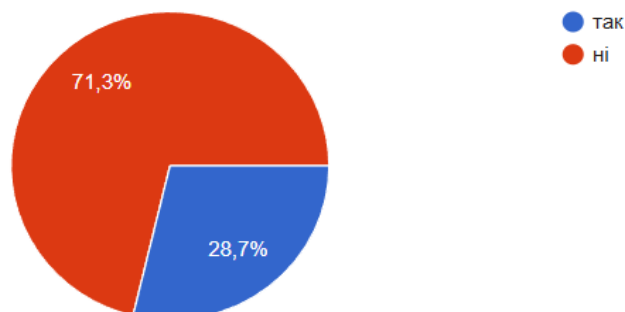

Діаграма 7. Навички помічати мовні недоліки

З огляду на сучасну мовну ситуацію в Україні, варто порушити проблему суржику. Як показало опитування, для 28,7% учнів середньої ланки суржик є ознакою неосвіченості, проте 71,3 % так не вважають (див. Діаграма 8).

На вашу думку, суржик є ознакою неосвіченості?

87 відповідей

Діаграма 8. Ставлення до суржику

Сучасні тенденції до широкого використання чужомовних слів сприяють уживанню в мовленні, особливо підлітків, англізмів, тому актуальним є питання послуговування англіцизмами та їх частоти уживаності в мовленні школярів. 39,1 % опитаних учнів вважає, що доречно вживати англізми, якщо є українські відповідники, адже це демонструє сучасність та інтелект, ще для 44,8 % це питання виявилось складним для відповіді, і лише 16,1 % показали заперечну позицію, адже усвідомлюють важливість збереження власне українських лексем (див. Діаграма 9).

Чи доречно вживати в мовленні англізми, якщо є українські відповідники?

87 відповідей

 Копіювати діаграму

Діаграма 9. Ставлення до англізмів

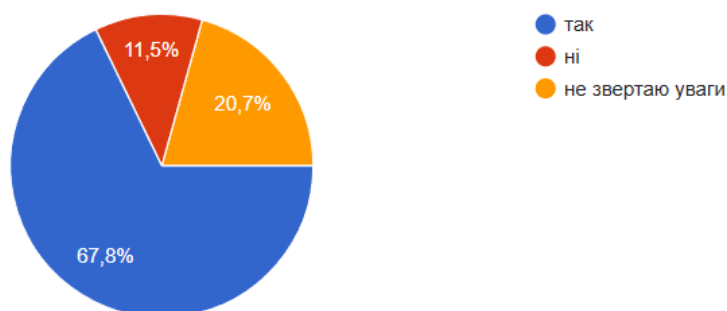
Щоб переконатися в дійсному стані знання учнями середньої ланки українських відповідників широко поширених на сьогодні англізмів в мовленні як і безпосередньо учнів, так і в мас-медіа, ми запропонували самостійно їх дібрати до таких слів іншомовного походження: скіли, дедлайн, скріншот, булити. Для 50,8% школярів це завдання виявилось нескладним і вони дали правильні відповіді, 18,6% змогли дати частково правильні відповіді, а 40,6% зазначили, що не знають відповідників або не вживають таких слів.

Важливим аспектом нашого дослідження було з'ясувати рівень послуговування сленгізмами в колі учнів середньої ланки. Результати демонструють, що для мовлення переважної більшості (67,8%) властивий сленг, ще 20,7% не звертають увагу на це. Лише 11,5% учні відповіли, що не послуговуються сленгом в процесі мовлення (див. Діаграма 10).

Чи послуговуєтеся ви сленгом у процесі мовлення?

87 відповідей

 Копіювати

Діаграма 10. Послуговування сленгізмами

У рамках опитування ми з'ясували, які сленгізми є найбільш популярними серед молоді на сьогодні: *рофл, дефолт, хз, го, краш, скін, кіл, чекати, юзати, пофіксити, фіча, рлі, лівнути, крінж, топовий, чіназес, чілити, лп, треш, ізі, лега, угар, лол, скіл, тіп, чел, пон, др, спс, ешкере, саундтрек, бро, пр, вайб, кд, чд, норм, жиза, пов, імба, рандом, сігма, база.*

Десять респондентів не дали відповіді, пояснюючи це тим, що не звертають уваги на це в ході мовлення або не вживають сленгізмів зовсім.

Як бачимо, більшість із зазначених сленгізмів мають англійське або російське походження, що часто навіть не усвідомлюється мовцями.

Варто зазначити, що з-поміж відповідей траплялися й жаргонізми, суржикізми, діалектизми, англіцизми, що вказує на неповне розрізнення вказаних понять учнями.

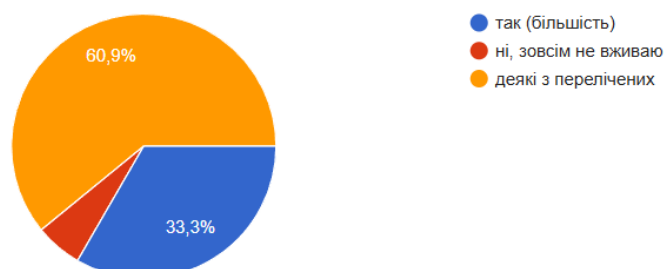
Для отримання інформації про поширення жаргонізмів у мовленнєвій практиці учнів середньої ланки ми поставили запитання, чи вживають вони такі слова на позначення об'єктів навколишньої реальності: *лимон (мільйон), в'їжджати (розуміти), хвіст (заборгованість в навчанні), домашка (домашня робота), комп (комп'ютер), ноут (ноутбук), провалитися (зазнати невдачі), відрубати світло (вимкнути).*

Відповіді свідчать, що більшість (60,9 %) уживає деякі з вищеперелічених, 33,3 % послуговується зазначеними жаргонізмами (або більшістю), лише 5,7 % не вживає зовсім (див. Діаграма 11).

Чи вживаєте ви у своєму мовленні такі слова : лимон (мільйон), в'їжджати (розуміти), хвіст (заборгованість в навчанні), домашка (домашня робота), комп (комп'ютер), ноут (ноутбук), провалитися (зазнати невдачі), вирубити світло (вимкнути)

87 відповідей

 Копіювати

Діаграма 11. Послугування жаргонізмами

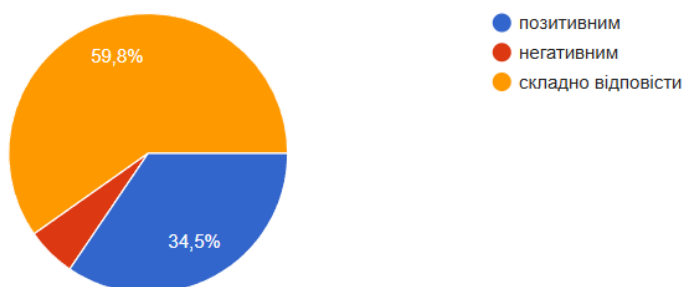
З огляду на результати можемо висновкувати, що жаргонізми все-таки популярні серед учнів середньої ланки, проте трапляються рідше, ніж сленгізми, які для підлітків є показним сучасності та модних віянь (див. Діаграма 10).

Принагідно зауважуємо, що сленг та жаргон є природними явищами для розмовного мовлення молоді, проте завданням педагога є врегулювати їх межі послугування, сприяти збагаченню словникового складу учнів для чистоти та доречності мовлення.

У ході нашого дослідження ще одним завданням було з'ясувати ставлення учнів до діалектизмів та рівень уживаності їх в мовленні. Отримані результати підтвердили наші припущення про те, що в мовців опитаної вікової категорії ще не сформувалися (усупереч вимогам чинної предметної програми) знання про діалект та його роль у мовленні. Для 59,8 % опитаних виявилось складно сформулювати значення діалектизмів у мовленні, 34,5 % визначили його як позитивне і 5,7 % як негативне (див. Діаграма 12).

Отримана статистика свідчить про важливість освітньої роботи з учнями щодо ролі діалектизмів у формуванні загальнонародної мови.

На вашу думку, діалектизми є позитивним чи негативним явищем у мовленні? Копіювати
87 відповідей

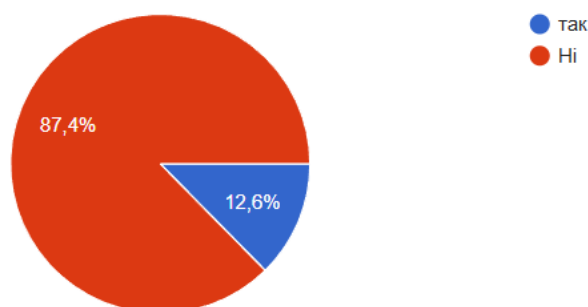
Діаграма 12. Ставлення до діалектизмів

Проте результати переконують, що молоді не соромно вживати діалектизми в колі однолітків (87,4 %), хоча незначний відсоток (12,6 %) все ще

не готовий до послуговування цим пластом лексики в спілкуванні з друзями (див. *Діаграма 13*).

Чи соромно вам вживати діалектизми в колі друзів чи однокласників?

87 відповідей

Діаграма 13. Рівень послуговування діалектизмами

Щоб перевірити, наскільки учні розуміють поняття «діалектизм» та вирізняють його з-поміж інших груп лексики, ми запропонували навести кілька прикладів діалектизмів, поширених на Вінниччині. На окреслене запитання 26 респондентів відповіли «не знаю», простежувалося і сплутування вказаного поняття з сленгізмами, жаргонізмами, словами-паразитами та суржикізмами.

Серед названих діалектизмів найпоширенішими були такі: *бараболя, осьо, кульчики, гоїрок, мнясо, капці, кирниця, льох, покривало, кабаки, балакати, ондо, шо, скороворода, заляти, баньки, цейго тощо*.

У рамках опитування увагу приділили визначенню рівня компетентностей, передбачених вивченим розділом «Лексикологія», зокрема темою «Лексична помилка». Запропоновані девіантні сполуки (*приймати участь, книга являється джерелом мудрості, відкрийте книгу, дуже прекрасний подарунок, підробки з дерева, рік тому назад, вчитель знаходиться в класі*) правильно відредагував 31 % респондентів, ще така ж кількість впоралася із завданням частково, 10 % дали неправильні відповіді, а 28 % зазначили, що не знають.

Заключим етапом нашого опитування стало відкрите запитання щодо порад учнів для вдосконалення правильності мовлення. Зазначене є важливим елементом побудови стратегії корекції девіантного мовлення.

Найпоширенішою порадою від учнів був заклик читати. Також у топі відповідей практика отриманих знань у щоденному спілкуванні, заклик до роботи зі словниками та збагачення лексичного запасу. Учні радили слухати аудіокниги, писати диктанти, писати власні твори, редагувати тексти та слідкувати за вимовою слів, часто радили відмовитися від суржику.

Школярі доречно зауважили на важливості правильності мови мас-медіа, використання інтернету в корисних цілях, для саморозвитку. Окрім переліченого, вони акцентували на важливості правильності мовлення вчителів та цікавих формах подачі матеріалу, запропонували ігрові форми, тренінги, відеозавдання. Дехто навіть вдався до радикальних методів боротьби з помилками – покарання та штафування.

Проте 12 респондентів дали відповідь «не знаю», ще 10 написали жартівливі або недоречні поради.

Загалом опитування продемонструвало низький рівень усвідомленості учнів щодо важливості застосування опанованих знань (зокрема мовних норм) на практичному рівні. Учні не послуговуються вивченим матеріалом у побутовому спілкуванні, що, окрім загального рівня правильності мовлення населення, призводить до короткотривалого запам'ятовування: знання не перетворюються в уміння чи навички. Приватне спілкування із здобувачами середньої освіти показало, що проблема «навчання заради оцінки» є все ще актуальною та потребує нових підходів для її вирішення.

Окрім висвітлено опитування, у рамках дослідження особливостей мовлення учнів середньої ланки ми застосували метод спостереження за усним мовленням учнів 6 – 7 класів Вінницького ліцею № 32. Протягом двох тижнів ми вивчали мовну поведінку та фіксували мовні хиби школярів за неформальних обставин (на перервах).

Помітно, що мовна поведінка здобувачів освіти відрізнялася на уроках (офіційне спілкування) і на перервах (неофіційне спілкування), тому в ході

спостереження ми фіксували й власне мовні вади, й умисні девіації як свідомий вибір школярів та реалізація їхньої мовної інтенції.

З огляду на зазначене, ми виділяємо такі особливості мовлення учнів середньої ланки:

1) залежність нормативності мовлення від мовного середовища (свідчить про нестійку мовну свідомість чи відсутність мотиваційної складової);

2) почасти усвідомлене допущення мовленнєвих девіацій;

3) спорадичне виправлення власних помилок чи помилок співрозмовника;

4) поширеність слів-паразитів (*тіпа, кароче, вот, крінж, значить, ладно, реально, жесть, бачиш та ін.*);

5) поширене вживання ненормативної лексики;

6) використання росіянізмів, суржикізмів (*не, да, привіт, канешно, понимаєш, спочатку, приглашаю, лесніца, наравитися, нада, не понімати, странно, важно, вєщі, красити, вроді, почти, чуть-чуть, всьо, здача та ін.*);

7) тяжіння до послоговування англізмами (*юзер, ізі, трабл, кейс, бокс, муд, сторі, треш, ріал, хай, тім, бай, ок, сорі, фіксити, слеш, фоловер, хейт та ін.*);

8) поширене вживання сленгізмів (*імба, слей, чиназес, крінж, база, байтити, лол, пруф, краш, кек, нот бет та ін.*);

9) уживання жаргонізмів (*домашка, ноут, комп, затащити, зашквар, фоткати, жиза, шарити, фізра, в'їжджати, бутєр, столовка та ін.*);

10) поодинокі вживання діалектизмів (*каці, здібатися, балакати та ін.*).

11) порушення мовних норм, переважно лексичних:

- уживання слова в невластивому значенні: *зайняли перше місце* (треба: посіли перше місце), *наша задача* (треба: наше завдання), *закрий / відкрий двері* (треба: відчини / зачини двері), *закрий очі* (треба: розплющ очі),

відповів вірно (треба: правильно), *задати питання* (треба: поставити запитання), *відношення до нас* (треба: ставлення до нас), *займатися в школі* (треба: вчитися) тощо;

- неточність вибраного слова (нерозрізнення синонімів, паронімів): *складне питання* (треба: запитання), *мій ріст* (треба: зріст), *їх кабінет* (треба: їхній), *адрес школи* (треба: адреса), *дружний клас* (треба: дружній), *напрямок в мистецтві* (треба: напрям) тощо;

- багатослів'я: *у цей же самий час* (треба: у цей час), *учителі виставляють свої бали* (треба: учителі виставляють бали), *записувати ручкою* (треба: записувати), *у січні місяці* (треба: у січні), *моя власна робота* (треба: моя робота), *є присутній* (треба: тільки є або присутній), *моргнув очима* (треба: моргнув);

- тавтологія: *бігати на пробіжку* (треба: бігати), *написати письмове завдання* (треба: виконати письмове завдання), *зробити роботу* (треба: зробити, виконати);

- кальковані сполуки: *гарно виглядаєш* (треба: маєш гарний вигляд), *пару років назад* (треба: кілька років тому), *на рахунок завдання* (треба: щодо завдання), *без толку* (треба: без пуття), *у порівнянні* (треба: порівняно), *вияснити* (треба: з'ясувати), *відкритка* (треба: листівка), *відноситься добре* (треба: ставиться), *друг з другом* (треба: одне з одним).

Отож, проведені дослідження мовленнєвих особливостей учнів середньої ланки переконують у наявності порушених у кваліфікаційній роботі проблем та стають основою в формування стратегії корекції мовних девіацій.

3.2. Методичні рекомендації щодо корекції мовних девіацій

Формування компетентної мовної особистості є метою та результатом сучасного освітнього процесу, для досягнення якого вчителів-словеснику варто вибудувати та дотримуватися дієвої, всебічної і послідовної стратегії.

Для укладання комплексної та ґрунтовної тактики слід окреслити чітку мету та методичний шлях до неї, який має бути індивідуальним у кожній ситуації. Для цього необхідно виокремити причини та передумови виникнення певної девіації, урахувати індивідуальні та вікові особливості школярів, звернути увагу на коло інтересів та уподобання.

Формування будь-якої компетентності передбачає наявність двох складових: мотивації навчальної діяльності та власне теоретичне й практичне вивчення й засвоєння матеріалу. Учителі повинні спочатку зацікавити, дати учням зрозуміти, навіщо вони вивчають ту чи ту тему, показати практичне застосування та значення вивченої теми як для індивідуальної, так і колективної лінгвокультури.

У тактиці корекції відхилень від мовної норми учнями середньої ланки пропонуємо виокремити такі етапи:

1) фіксація мовленнєвої ситуації (проводиться шляхом анкетування, опитування, проведення спостереження, роботи з фокус-групами, на матеріалі письмових робіт тощо);

2) виокремлення проблем (аналіз отриманих результатів допоможе виділити основні аспекти подальшої роботи);

3) встановлення причин (розуміння першоджерел проблеми допоможе ефективніше розробити систему вправ і завдань для подолання девіацій), серед яких виділяємо такі основні:

неповне засвоєння мовних норм;

небережливе ставлення до мовних традицій;

зниження попиту до читання серед школярів;

вплив білінгвізму, що спричиняє явище інтерференції;

вплив комп'ютерних технологій;

невикористання словників та довідкової літератури.

4) зацікавлення, мотивація здобувачів освіти опанувати мовні норми (без усвідомлення особою значення вивченого матеріалу не дасть очікуваних

результатів, або ж вони будуть короткотривалими). На цьому етапі важливо спонукати учнів до самоконтролю, постійної самоосвіти та необхідності переносити теоретичні знання у щоденне спілкування);

5) виклад теоретичного матеріалу (помилковим є звернення уваги на мовні норми лише на тих уроках, на яких навчальною програмою передбачено її вивчення. Необхідно послідовно, систематично, у цікавій для учнів формі (стінівки, таблиці, карти пам'яті, рубрика «Слово дня», покликання на онлайн-ресурси) подавати потрібну інформацію);

6) закріплення здобутих знань на практиці (на цьому етапі в пригоді стануть завдання та вправи різних типів);

7) залучення учнів до самостійної, пошуково-дослідницької роботи (можна запропонувати участь в проблемно-пошуковій, проєктній роботі, залучити до самостійного продукування завдань на окреслену тему).

У рамках формування стратегії корекції девіантного мовлення учнів середньої ланки виокремлюємо такі рекомендації методичного характеру:

1. Орієнтування на застосування знань поза межами школи. Сучасні освітні орієнтири вимагають від української мови як шкільного предмета бути засобом розвитку й соціалізації учнів. Тому необхідними є: формування в школярів внутрішньої мотивації; ціннісного ставлення до державної мови; надання знанням і вмінням функційності, дієвості [17, с. 2].

2. Цілевизначення. Це важливий етап уроку для активізації внутрішніх мотиваційних резервів, умотивованості рефлексії, забезпечує здатність здобувачів освіти сформулювати зовнішню позицію щодо свого «Я», критично оцінити себе та свою діяльність, окреслити шляхи подальшого самовдосконалення [17, с. 2].

3. Заохочення та підтримка самостійності. Учителеві слід схвально оцінювати ініціативу, виявлену учнями в ході опанування мовних норм, слідкувати за самостійністю роботи та за потреби надавати допомогу.

4. Перманентний акцент на правилах комунікативно доцільного використання одиниць усіх рівнів мови. У ході усного та писемного мовлення зупинятися на труднощах слововживання, випадках наголошування, правопису, нормах узгодження мовних одиниць, культурі слова тощо [17, с. 2].

5. Формування медіаумінь. Для опанування мовної норми важливо вміти знаходити потрібну інформацію, оцінювати її якість і достовірність, доречно працювати з медіаджерелами.

6. Робота над збагаченням словника учнів. Особливий акцент слід робити на власне українських лексемах, які можна застосовувати в щоденному мовленні, особливо в розмовному стилі, емоційно маркованих. Це сприятиме формуванню альтернатив у вживанні англіцизмів, сленгізмів, навіть обценної лексики.

7. Дослідницька робота. Упровадження завдань дослідницького характеру спрямує учнів знаходити доречний матеріал та інтерпретувати його, аналізувати припущення, помічати помилки, складати план, логічно формулювати думки. Також не менш важливими є навички роботи з різними джерелами інформації, пошуки першоджерела для отримання максимально правдивих відомостей. Доцільно застосовувати методи спостереження і мисленнєвої діяльності, проблемного навчання, проведення лінгвістичного експерименту, залучення до проєктної роботи [33].

8. Налагодження каналів комунікації. Сучасним підліткам важливо подавати інформацію у зрозумілий і цікавий їм спосіб, тому варто вказувати покликання, створювати qr-коди. Вважаємо корисним створення спільного каналу вчителя й учнів в одному з месенджерів і назвати його, наприклад, «Мовна поліція». Туди учні й вчитель надсилатимуть помилки з медіатекстів (реклама, статті, мовлення телебачення, музика. Учні колективно, у звичний їм спосіб (листуючись), визначатимуть помилки. Це сприятиме формуванню уважності в повсякденному житті до нормативності написання чи звучання медіапродукту. До того ж варто ввести правила ведення бесіди, щоб формувати

в учнів культуру онлайнного спілкування. Беручи участь у подібному процесі, учні зрозуміють, наскільки важливо послуговуватися правилами й у позаурочний час, спробують свої сили на практиці.

9. Коректні джерела. Важливо, щоб учні знали, де можна отримати правдиву й доречну для їхнього класу й програми інформацію. Особливо під час дистанційного навчання, коли в учнів часто виникають труднощі з під'єднанням на урок, потрібно вказати ресурси, на яких вони зможуть ознайомитися з матеріалом. Наведемо кілька таких платформ:

- EDERA. Лайфхаки з української мови. Онлайнний курс, що складається з 16 лекцій та містить інтерактивний конспект. URL : <https://ukr-lifehacks.edera.com/>.

- Тренажер з правопису української мови. Тут є можливість ознайомитися з правилами та пройти завдання, проте вони, як звично для інтернет-ресурсів, не в тестовій формі. Наприклад, учням самотійно треба розставити розділові знаки в реченнях. URL : <https://www.webpen.com.ua/>.

- Лінгвістичний портал «Мова.info». Портал містить багато важливої та пізнавальної інформації: електронні словники різного типу, підручники, правопис, довідка, де є можливість поставити запитання. URL : <http://www.mova.info/>.

- Всеукраїнська школа онлайн. Учні мають нагоду переглянути відеоінформацію, де стисло і чітко подається основна теорія. URL : <https://lms.e-school.net.ua/>.

Також учням можна запропонувати самотійно укласти подібний список, це сприятиме формуванню навичок роботи з різними джерелами інформації. Проте подібне завдання потребує обов'язкового колективно обговорення, щоб учні послуговувалися тільки надійними ресурсами.

10. Креативне мислення. Учні повинні усвідомлювати, що будь-яка інформація потребує осмислення, часто дуже глибокого й нестандартного. А для цього слід володіти творчістю та креативністю – необхідними рисами нашого

мислення й світосприйняття. Запропонуємо кілька прийомів, що спонукатимуть учнів переосмислювати отриману інформацію, інтерпретувати та створювати власний медіапродукт. Систематизувати здобуті знання, повторювати та розвивати креативне бачення допоможе створення лепбуків та карт пам'яті. Виконуючи такі завдання, учні вчаться опрацьовувати матеріал у вільній формі (немає чітких правил та меж), виділяти основну інформацію, групувати та компактно передавати її, добирати відповідні ілюстрації та дизайн.

Для укладання дієвої тактики і стратегії корекції девіантного мовлення важливо розробити певний алгоритм і слідувати йому систематично та послідовно.

Виділяємо такі етапи в роботі з учнями середньої ланки:

I. Виділення проблеми (наприклад, порушення орфоепічних мовних норм учнями 7 класу) та постановка відповідної цілі.

II. Фіксація мовленнєвої ситуації (проведення спостереження, анкетування, опитування, роботи з фокус-групами, дослідження письмових робіт тощо).

III. Установлення причин появи мовної вади (проводиться у ході неформально спілкування з учнями, завдяки аналізу опитування, висловленні припущень тощо).

IV. Усвідомлення здобувачами освіти наявної проблеми та шляхів її вирішення (без усвідомлення школярами значення вивченого матеріалу не буде очікуваних результатів, або ж вони будуть короткотривалими).

V. Мотивація (на цьому етапі важливо спонукати учнів до самоконтролю, самоосвіти та необхідності переносити теоретичні знання у практичне щоденне спілкування).

VI. Доступний і перманентний виклад теоретичного матеріалу (пояснювати ту чи ту тему слід не лише в години, передбачені навчальною програмою, а коли вона є актуальною).

VII. Практичне закріплення набутих знань (на цьому етапі стане в пригоді вдало підібрана система вправ і завдань, яка поєднуватиме традиційні й інноваційні методи, різні форми роботи).

VIII. Рефлексія та підбиття підсумків (через довготривалий вплив це сприятиме формуванню умінь і навичок).

Особливу увагу варто зосередити на етапі практичного закріплення набутих знань. Український мовознавець і методист О. Біляєв з-поміж п'яти основних методів навчання української мови чільне місце відводить методу вправ [9, с. 75], стверджуючи, що вправи – це «виконання учнями навчальних завдань з метою закріплення теоретичних відомостей та оволодіння практичними вміннями і навичками», «кількаразове повторення учнями певних дій» [8, с. 2], відмежовуючи при цьому поняття «вправа» і «завдання», зазначаючи, що завдання «однократні, хоч їх часом доводиться виконувати повторно» [8, с. 2].

Дослідники принагідно зауважують, що на сьогодні в умовах війни, почасти на дистанційному навчанні «необхідно добирати завдання для залучення учнів до дій зі сприймання й подальшого використання інформації в реальній мовленнєвій практиці (бесіда, дискусія, мікродискусія в групі, обговорення в парі, інтерв'ю тощо). Для формування гуманістичного світогляду така робота розгортається навколо прослуханих / прочитаних / переглянутих текстів або медіатекстів життєствердної тематики, що висвітлюють теми гуманної поведінки конкретних людей, їхніх сміливих, героїчних вчинків чи добрих справ (наприклад, «Знайди інформацію / ознайомся з інформацією в тексті про порятунок тварин під час воєнних дій. Візьми участь в дискусії, чому в мережі Інтернет багато сюжетів на подібну тему? Які слова ти найчастіше вживаєш для опису вчинків рятувальників? До якої частини мови вони належать? Свою думку обґрунтуй») [58, с. 3].

Дієвим є надання учням права вибору варіантів вправ або способів їх виконання: запропонувати творчо використовувати вивчені мовні засоби,

оперувати здобутою інформацією (наприклад, скласти власні завдання, створити карту понять із певної теми, перетворити інформацію в графічний спосіб тощо) [58, с. 4].

У процесі роботи із сучасними школярами переконуємося у важливості поєднання методу вправ з методом творчої діяльності.

Різновидами цього методу є: а) продукування творів, що передбачає ознайомлення учнів із творчим завданням, обговорення його особливостей, самостійне виконання, презентацію виконаної роботи, підсумкове обговорення творчої діяльності учня; б) створення проєктів (усвідомлення завдання відповідної теми, поетапна робота: творче опрацювання інформаційних текстів, аналіз матеріалу, узагальнення, оформлення, захист, загальне обговорення проєкту, підбиття підсумків) [57].

Ураховуючи вищевикладені теоретичні засади корекції мовних девіацій, пропонуємо такі розроблені вправи і завдання.

1. Брейн-ринг на тему: «Як правило з підручника перенести в реальне життя»

Методичний коментар. Такі ігрова форма осмислення запропонованої теми дозволить побачити реальну позицію учнів до окресленої проблеми, почути аргументацію думок та стане важливим кроком у формуванні практичних навичок і звичок послуговування правилами в щоденному спілкуванні. Підбір переконливих тез стимулюватиме до глибокого аналізу та рефлексії школярів.

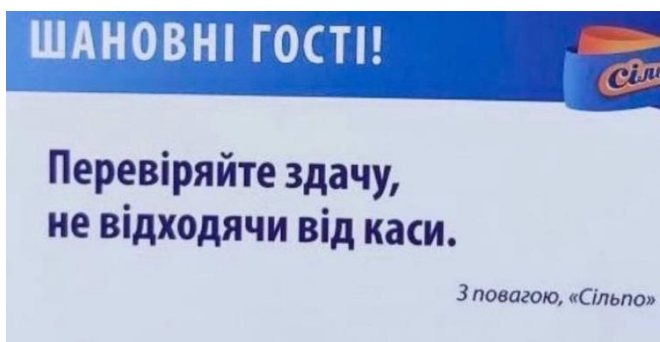
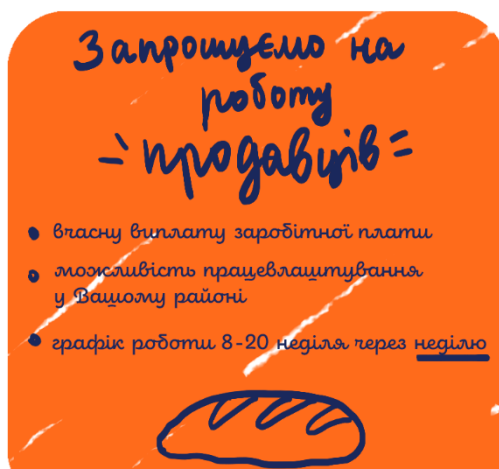
2. «Поборемо суржик разом»

Завдання. Знайдіть онлайн-джерело (сайт, блог, відео тощо), яке б висвітлювало дієві поради боротьби із суржикізмами. Поділіться знайдем в соцмережах або месенджерах із рідними або друзями.

Методичний коментар. Таке завдання спонукає учнів до пошукової роботи, окрім отримання знаннєвої компоненти, сприятиме формуванню інфомедійних умінь, що є прерогативою сьогоденного навчання.

3. «Мовна поліція»

Завдання. Знайдіть на поданих оголошеннях помилки, виправте їх. Зазначте, яку мовну норму порушено на кожному оголошенні. Поміркуйте, чи впливають порушення лексичної мовної норми на успіхи торгівельного бізнесу.

Методичний коментар. У запропонованих оголошеннях лексичні, орфографічні, граматичні помилки. Редагуючи не лише речення або вирази,

подані в підручникових вправах, а й в безпосередньо у життєвих ситуаціях, учні виконуватимуть завдання з більшою цікавістю, учитимуться тримати в епіцентрі уваги мовну норму щоденно, зокрема у побуті. Завдання спонукає розмірковувати про важливість дотримання мовної норми й для успішності будь-якої справи, далекої від філології.

4. «Я – редактор»

Завдання. Відредагуйте оголошення на сайті школи.

Шановні школяри!

В вівторок, 3 грудня, на протязі цілого дня буде проходити акція до дня св'ятого Миколаю! Не дивлячись на дистанційне навчання, хочемо повернути традицію, започатковану кілька років тому назад: благодійні міроприємства до зимових св'ят .

Ми задалися метою: допомогти місцевому зоопарку, передати їм продукти харчування для тварин оскільки наступив холод. Допускаються слідуєчі продукти: картопля, капуста, буряк, морква, яблука (можна качани та шкірки), білий хліб тощо.

На рахунок організації та деталей звертайтеся до педагога-організатора. По закінченню обов'язково підведемо підсумки та нагородимо ниочікуваними сюрпризами всіх, хто приймав участь.

Методичний коментар. Робота із запропонованим текстом змусить учнів помічати хиби в тексті публіцистичного стилю, звертати увагу на правильність в подальшому. До того ж прочитане оголошення може посприяти учнівській ініціативі провести подібну акцію у своєму класі чи школі. За можливості варто розмістити запропонований текст на яскравому зображенні, що імітувало б вебсайт школи, із додаванням відповідних ілюстрацій для унаочнення та правдивості.

5. «Не боїмося заглядати у словник!»

Завдання. Користуючись словниками, поясніть значення запропонованих слів, доберіть до них ілюстративний матеріал (приклади, тестові ілюстрації

варіантів уживання слова): *горілиць, ручкатися, метикуватий, пугівець, дармовис, легіт.*

Методичний коментар. Робота зі словниками є важливим етапом на уроках вивчення лексичної норми. Важливо, аби учні були ознайомлені з надійними й коректними джерелами та послуговувалися саме ними. Тому перед роботою з онлайн-ресурсами варто наголосити на достовірних джерелах. На очних уроках варто давати можливість учням попрактикуватися працювати з друкованими працями. Корисною буде така регулярна рубрика, із ведення учнями самостійно свого словника. Тоді варто залучити рубрику «Слово дня» або «Слово тижня».

6. «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь»

Завдання. Доберіть українські відповідники до запропонованих англійців: *дедлайн, лайфхак, скіли, гаджет, челендж, стікер, хейтер, колаборація, меседж, фейк.* Поміркуйте, чи доречно вживати англійці в щоденному спілкуванні, укладіть 5 тез, що підтверджуватимуть вашу думку.

Методичний коментар. Подані слова часто поширені в мовленні сучасної молоді, але всі вони мають власне українські відповідники, про які слід пам'ятати та послуговуватися ними. Укладання тез спонукає до формулювання чіткої аргументованої позиції в учнів стосовно розглянутої проблеми.

7. «Спілкуймося правильно»

Завдання. Запишіть на диктофон уривок розмови з другом або подругою (орієнтовно 3 хвилини) щодо обговорення місць у вашому населеному пункті, які варто відвідати на зимових канікулах. Випишіть мовленнєві хиби, які ви / ваш друг (подруга) зробили в процесі розмови. Поміркуйте, як сказати було б правильніше.

Методичний коментар. Така практика сприятиме рефлексії учнів та започаткує (укорінить) звичку слідкувати за усним мовленням, зокрема у побутових розмовах, у неофіційному стилі.

8. Гра «Редактори на телебаченні»

Завдання. Поділіться на 2 команди (3 або 4 – залежно від кількості), підготуйте відеоролик (до 4 хвилин), де буде вміщено якомога більше помилок у мовленні відомих українців (з телешоу, інтерв'ю, новин тощо). Завдання іншої команди – знайти помилки. За кожну правильну відповідь нараховується 1 бал. Перемагає та команда, яка здобуде більше балів.

Методичний коментар. Такий варіант гри можна використати на позакласному заході з української мови. Варто запропонувати учням базу дослідження, наприклад мову телешоу «Я люблю Україну».

Запропоновані вправи стануть у пригоді вчителю-словеснику для формування мовних норм та корекції девіацій в мовленні учнів, допоможуть повному подавати навчальний матеріал у його нерозривному зв'язку з реаліями ХХІ століття.

Можемо узагальнити, що під час формування системи вправ і завдань важливо пам'ятати, що завдання мають вибудовуватися в логічну послідовність. Не завжди варто послуговуватися критерієм спрямованості вправ на видачу інформації: від репродуктивних до рецептивно-продуктивних. Головне завдання, що має ставити перед собою вчитель-словесник, – осмислене опанування мовної норми учнями. Тому першим кроком є мотивація до вивчення того чи того пласту мовлення, спрямування до вивчення причин девіаційних процесів. Якщо працюємо із лексичною девіацією, до прикладу, то другим етапом виділяємо формування власне лексичної компетентності через виправлення лексичних помилок, формулювання та з'ясування лексичного значення, підбір необхідних слів, уведення їх в усне та писемне мовлення тощо. Такі завдання сформують базу, необхідну для самостійної пошуково-дослідницької роботи. Цей третій етап має закріпити всі здобуті знання, уміння, навички, розширити кругозір та заохочувати до безперервного вивчення рідної мови.

Підсумовуючи викладене, зазначаємо, що під час освітнього процесу потрібно чергувати різні форми роботи, залучати нові, обирати найбільш

прийнятні для конкретного учнівського колективу, ураховувати основні принципи Нової української школи. Для подолання мовних девіацій вчителів-словеснику слід створити таку стратегію, яка забезпечить проходження учнями шляху від сприйняття інформації до розуміння, запам'ятовування, відтворення та подальшого використання та різних рівнях, зокрема побутовому.

Висновки до третього розділу.

Підсумовуючи, зауважуємо, що будувати дієву тактику і стратегію корекції девіантного мовлення учнів середньої ланки слід поетапно, із дотриманням систематичності та постійності. Доречно розпочинати з фіксації мовної ситуації, як панує в тій чи тій групі учнів, шляхом проведення спостереження, анкетування, опитування, роботи з фокус-групами, дослідження письмових робіт тощо.

У рамках роботи ми провели анонімне онлайн-опитування учнів 5 – 7 класів Вінницького ліцею № 32 віком від 11 до 14 років. Проведене нами анкетування дає підстави зробити такі висновки: школярі зазначеної категорії частіше ігнорують вивчені мовні норми під час спілкування, часто використовують суржик та кальковані вирази, сплутують поняття «суржик» і «діалектне мовлення», активно й невмотивовано послуговуються англiзмами, поширеними є сленгізми та меншою мірою жаргонізми. Аналізуючи результати відкритого завдання, спрямованого на корегування девіантних словосполук бачимо, що переважна більшість учнів має недостатньо ґрунтовні знання щодо функціонування мовних (лексичних) норм.

Наступним кроком вивчення особливостей мовлення учнів 5 – 7 класів Вінницького ліцею № 32 стало спостереження за мовним матеріалом. Спостерігаючи на перервах, за неформальних обставин ми зафіксували лексичні девіації різних типів: неточно вибрані слова, порушення лексичної сполучуваності, багатослів'я, тавтологія. Крім цього, у мовленні часто траплялися росіянізми, кальковані утворення, слова-паразити, невмотивовані англiзми. Учні послуговуються слегізмами та жаргонізмами (які теж піддаються

зросійщенню). Натомість школярі майже не використовують діалектну лексику, бо не знають її й не усвідомлюють важливості збереження діалектної автентики національної мови.

Після отриманих результатів варто проаналізувати причини та виокремити наявні проблеми, зацікавити та змотивувати здобувачів освіти до опанування мовних норм. Для безпосередньої корекції девіацій важливим є перманентний доступний теоретичний виклад матеріалу. Практично закріпити здобуті теоретичні знання допоможе вдало підібрана система вправ і завдань, яка поєднуватиме традиційні й інноваційні методи, різні форми роботи. Формуванню умінь та навичок сприятиме рефлексія та позакласна пошукова-дослідницька робота.

Дотримуючись такої стратегії, учитель-словесник зможе сформувати чи скорегувати мовленнєву компетентність учнів середньої ланки відповідно до сучасних реалій та можливостей.

ВИСНОВКИ

Розвиток нормативного українськомовного простору, у якому формується мовна особистість, є однією із основних цілей сучасної освіти в Україні. Помітний поступ у напрямі збереження автентичності національної лінгвокультури можливий за умови досконалого володіння всіма українцями мовними нормами та високого рівня мотивації молодшої генерації українців до опанування їх. Тому завданням сучасного вчителя-словесника є формування високого рівня мовної та мовленнєвої компетентності учнів. Для цього необхідно врахувати синхронні та діяхронні процеси, що впливають на появу комунікативних девіацій, проаналізувати мовні особливості учнівського середовища та укласти систему вправ і завдань, що сприятимуть корекції відхилень від мовної норми.

Корекція мовленнєвих девіацій як в короткостроковій, так і у віддаленій перспективі передбачає вивчення мовних норм, які є основною засадою функціонування літературної форми національної мови. Нормативність мовлення є визначальною особливістю національної лінгвокультури. Ознаками мовної норми є стійкість та консерватизм, що забезпечують сталість основного лексичного запасу, збереження фонетичних та граматичних особливостей мовного фонду. Уніфікована норма уможливує збереження традиційних, історичних та культурних здобутків, гарантує доцільний розвиток мовної системи, регулюючи процес появи нових реалій мовленнєвої діяльності.

Результатом недотримання нормативності стала поява мовних девіацій (відхилень, хиб, невдач, помилок), що, як правило, виникають на ґрунті низького рівня сформованості комунікативної компетентності. Залежно від порушення основних мовних норм у лінгвістичній традиції виділяють такі типи девіацій: орфоепічні, акцентуаційні, орфографічні, лексичні, граматичні, стилістичні. Відповідно до критерію лінгвістичних рівнів можемо виокремити мовні девіації, пов'язані із фонетичними, морфологічними, лексичними та лексико-семантичними факторами. У мовленнєвій практиці українців побутують такі

девіації: тавтологія, невмотивоване вживання слів, ненормативне узгодження іменника з числівником, росіянізми, суржикові утворення, калькування тощо.

Проблему аномативного мовлення школярів описують у своїх працях Н. Юрійчук, Н. Дика, О. Кулик, Л. Спанатій, Г. Клярська, О. Тарасенко, О. Данилевська. Ці дослідники зосереджуються переважно на проблемі надмірної англізації мовлення українців та суржику, зауважуючи, що ці процеси особливо деструктивно впливають на становлення мовної особистості в дитячому та підлітковому віці.

Для укладання дієвої стратегії унормування мовлення школярів середньої ланки і викорінення девіацій варто враховувати тенденції сучасного мовного середовища, його особливості та інтегрувати в освітній процес.

Засадничими основами сьогоденного освітнього процесу є нормативно-правові документи, зокрема оновлений Закон України «Про освіту», Державний стандарт базової загальної середньої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020, який застосовується з 01.09.2022 для учнів, які навчаються за програмами дванадцятирічної повної загальної середньої освіти, концепція «Нової української школи». Вони виділяють першорядною компетенцією здобувачів освіти вільне володіння державною мовою. Саме ця складова передбачає вміння комунікувати (усно та письмово), маючи за основу такі знання: функції мови, її ресурси (лексика, граматики), норми сучасної української літературної мови, типи мовної взаємодії, особливості стилів мовлення текстів, медіатекстів тощо. Водночас зазначена нормативна база, як і відповідна європейська, акцентує на засадах дитиноцентризму, гуманізму, партнерських взаємин між суб'єктами освітнього процесу, упровадженні індивідуального та творчого підходу.

Акцентним напрямом згаданої компетентності є розвиток мовної особистості, яка вільно спілкується рідною мовою, активно задіяна в лінгвістичний простір, усвідомлює власні мотиви і кінцеву мету вивчення української мови, проявляє доречно в конкретних ситуаціях мовну поведінку.

Слідувати окресленим векторам в ході освітнього процесу в 5 – 7 класах вчителів-словеснику допоможуть проаналізовані нами модельні навчальні програми (авторського колективу Заболотний О. В., Заболотний В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попова Т. Д. для 5 – 6 класів і Голуб Н. Б. та Горошкіна О. М. – для 7 класу відповідно) та підручники української мови (Голуб Н. Б. – для 5 класів закладів загальної середньої освіти, Авраменка О. – для 6 класів, Семенов О. – для 7 класів). Автори перелічених програм і підручників пропонують для корекції девіацій, що виникають у мовленні школярів, окрім традиційних, сучасні форми, методи та прийоми, спрямовані на формування широкої парадигми компетентностей.

У процесі спілкування з учнівським і вчительським колективами переконуємося в беззаперечному впливі вчительського мовлення на формування учнівського. У рамках кваліфікаційної роботи ми запропонували випадки нормативного наголошування, слововживання на різних мовних рівнях, а також послуговування лінгвістичною і методичною термінологією. Зазначене стане в пригоді педагогові для збагачення власної мовно-методичної компетентності та корекції девіантного мовлення учнів.

З метою визначення ставлення школярів до мовних проблем, розуміння настроїв, що побутують серед учнів 5 – 7 класів, виявлення основних характеристик їхнього мовлення, ми запропонували школярам анонімне анкетування, що містить 16 запитань відкритого й закритого типу. В опитуванні взяло участь 87 учнів 5 – 7 класів Вінницького ліцею № 32. Опрацювавши результати, ми зробили висновки про особливості мовлення учнів середньої ланки. Прослідковується тенденція до ігнорування опанованими мовними знаннями під час неформального спілкування. Послуговування суржигом стало звичним явищем, що, на думку учнів, не несе загрози руйнуванню української мови. Підлітки не розмежовують суржик й діалектну форму національної мови. Поширене уживання англізмів, що помилково потрактовується учнями як сучасність та модна тенденція; частотними є

сленгізми, що переважно запозичуються із англійської мови в зросійщеному варіанті. Жаргонізми теж простежуються в потоці мовлення школярів середньої ланки, але є менш поширеними та не сприймаються учнями як модна тенденція. Ґрунтовні уміння розпізнавати лексичну помилку має майже третина опитаних учнів.

Проведене спостереження за неформальним усним спілкуванням зазначеної категорії учнів свідчить про часте вживання росіянізмів, калькованих виразів, слів-паразитів, тенденцію до анґлінізації лексичного запасу школярів. При цьому вони не виявляють знання автентичної діалектної лексики, а тому не можуть доречно використовувати її в усному неофіційному спілкуванні.

Під час формування тактики та стратегії корекції девіантного мовлення учнів середньої ланки пропонуємо слідувати такому алгоритму: зафіксувати мовленнєву ситуацію, виокремити проблему, установити причини девіацій, вмотивувати школярів опанувати мовну норму, викласти теоретичний матеріал, закріпити здобуті знання на практиці, залучити учнів до пошуково-дослідницької роботи. Ми розробили систему вправ і завдань, спрямованих на корекцію мовних відхилень, які мають й виховну функцію (естетичну, морально-етичну, патріотичну, екологічну тощо) та містять елементи інфомедійної грамотності задля безпечного використання сучасних інформаційних технологій.

Упроваджуючи таку стратегію на практиці, учитель-словесник зможе скорегувати мовну компетентність учнів середньої ланки відповідно до сьогоденних викликів та вимог.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. Українська мова : підруч. для 6 кл. закл. загальн. середн. Освіти. Київ : Грамота, 2023. 224 с. : іл.
2. Андрейко І. Особливості впливу освіти та культури на формування особистості в контексті сучасних реалій глобалізації. *ВІСНИК НТУУ "КПІ". Філософія. Психологія. Педагогіка*. Випуск 3, 2009, С. 14 – 18.
3. Бардукова Г. Норма і девіація в сучасній українській фраземіці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Донецьк, 2014. 18 с.
4. Бацевич Ф. Вступ до лінгвістичної прагматики. Київ : ВЦ «Академія», 2011. 304 с.
5. Бацевич Ф. Нариси з комунікативної лінгвістики : монографія. Львів : Вид. центр при ЛНУ ім. І. Франка, 2003. 281 с.
6. Бацевич Ф. Основи комунікативної девіатології. Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2000. 237 с.
7. Білоус Н., Данилейко О., Мамчич І. Українська мова і література. Власне висловлення. Харків: Факт, 2016. 97 с.
8. Біляєв О. Вправи в навчанні мови. Українська мова і література в школі. 2004. № 6. С. 2 – 5.
9. Біляєв О. Лінгводидактика рідної мови. Київ, Україна : Генеза, 2005, с. 180.
10. Біляєв О. Культура мовлення вчителя-словесника. *Дивослово*. 1995. № 8. С. 37 – 42.
11. Біляєв О. Про культуру мовлення вчителів-словесників, учителів загалом і не лише словесників. *Урок української*. 2000. №. 1. С. 23 – 27.
12. Бондаренко Н. Порухення лексичних норм та шляхи запобігання їх в українському мовленні старшокласників. *Українська мова і література в школі*, 2018. № 4. С. 16 – 21.

13. Булаховський К. Українська мова в локалізації програмного забезпечення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2014. 20 с.

14. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000; уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с.

15. Голікова Н. Мовно-комунікативні девіації в українському соціокультурному просторі. *Journal "Ukrainian sense"*, 1. URL : <https://ukrsense.dp.ua/index.php/USENSE/article/view/72> (дата звернення: 13.11.2024).

16. Голуб Н. Українська мова: підруч. для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ. Видавничий дім «Освіта», 2022. 256 с.

17. Голуб О., Горошкіна О. Методичні рекомендації щодо вивчення української мови у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 навчальному році. *Українська мова та література в школі*, 4, 2022, С. 2 – 4.

18. Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Видання друге, істотно доповнене. Київ : КММ, 2019. 208 с.

19. Гринцишин Д., Капелюшний А., Сербенська О., Терлак З. Словник-довідник з культури української мови. Львів. Фенікс, 1996, С. 89 – 95.

20. Гуторов О. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. Харків : ХНАУ, 2017. 57 с.

21. Данилевська О. Уявлення школярів про суржик у контексті посттоталітарних деформацій мовної ситуації в Україні на початку ХХІ століття. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Філологія*, 2018. Т. 21, № 2. С. 90 – 99.

22. Державний стандарт базової середньої освіти. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.11.2024).

23. Джунусалієва Г., Ковальська Н. Комунікативні девіації в контексті теорії мовної комунікації. *Науковий часопис Національного педагогічного*

університету імені М. П. Драгоманова. Серія 9 : Сучасні тенденції розвитку мов. 2011. Вип. 6. С. 68 – 71.

24. Дика Н. Засвоєння синтаксичних та стилістичних норм літературної мови учнями загальноосвітніх навчальних закладів. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 5. Педагогічні науки* : зб. наук. праць, 8 (3), 2009. С. 240 – 245.

25. Дика Н. Поняття культури мовлення учнів. *Дивослово*. 2002. № 2. С. 50 – 52.

26. Домрачева І. Мовні девіації в українських засобах масової інформації. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б : Гуманітарні науки*, 2015. № 1 – 2. С. 97 – 103.

27. Дудик П. Стилїстика української мови. Нормативність мовлення. URL : <http://litmisto.org.ua/?p=5603> (дата звернення: 15.10.2024).

28. Єрмоленко Є. Кодифікація норми. *Українська мова : Енциклопедія*. 269 с.

29. Єрмоленко С. Мовна норма vs мовна девіація в навчально-комунікативному дискурсі. *Філологія XXI століття*. Харків, 2021. 164 с.

30. Єрмоленко С., Бибики С., Коць Т. Літературна норма і мовна практика. Київ, 2013. 320 с.

31. Жовтобрюх В., Муромцева О. Культура мови вчителя: Курс лекцій. Харків: Гриф, 1998. 208 с.

32. Жовтобрюх М. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.). Київ : Наукова думка, 1970. 304 с.

33. Заболотний О. Формування дослідницьких умінь учнів у процесі вивчення синтаксису української мови, 2003. URL : <http://nv-іmc.edukit.zt.ua/Files/downloads/%D0%97%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%9E.docx> (дата звернення: 10.11.2024).

34. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання [науковий редактор українського видання доктор пед. наук, проф. С. Ю. Ніколаєва]. Київ : Ленвіт, 2003. 273 с.

35. Загнітко А. Сучасна лінгвістика: погляди та оцінки : науково-аналітичне видання. Донецьк : ДонНУ, 2014. 464 с.

36. Закон України «Про повну загальну середню освіту». URL : https://ips.ligazakon.net/document/t200463?an=1&ed=2020_01_16 (дата звернення: 12.11.2024).

37. Закон України «Про освіту. Повна загальна середня освіта». URL : https://urst.com.ua/pro_osvitu/st-12 (дата звернення: 10.11.2024).

38. Іваницька Н. Сучасні тенденції розвитку мовної освіти в Україні. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2015. № 44. С. 24 – 28.

39. Ільчук В. Компоненти готовності до професійного саморозвитку викладачів фахових дисциплін в аграрних вищих навчальних закладах. In *Матеріали міжнародної научн. конф. обміна научн. досягнень «Актуальні наукові проблеми. Розгляд, рішення, практика*, 2014. С. 92 – 97.

40. Клярська Г., Тарасенко О. Суржик – проблема українського суспільства та мовлення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*, 2019. № 38. С. 80 – 82.

41. Коць Т. Аксіологічний і часовий виміри мовної норми. *Українська мова*, № 4, 2017. С. 42 – 50.

42. Коць Т. Про прескриптивну і дескриптивну норму в граматиці. *Культура слова*, 2010. № 72. С. 47

43. Коць Т. Теоретичні засади вивчення мовної норми. *Мовознавство*, № 4, 2017. С. 61.

44. Кулик О. Місце словотвірних норм у системі культури мовлення та особливості їх засвоєння учнями основної школи. *Наукові записки*

Національного університету «Острозька академія». Серія : Психологія і педагогіка, 2014. Вип. 29. С. 44 – 49.

45. Макарець Ю. До питання про девіативність текстів українських інтернет-ЗМІ (на прикладі інтернет-видання «Українська правда»). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія, 2018. Вип. 32(3). С. 72 – 76.*

46. Мамчич І. Лексичні помилки: шляхи попередження. Матеріали ІV Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) «Сучасна освіта: методологія, теорія, практика», Дніпро : Акцент ПП, 2021. С. 84 – 87.

47. Мацько І., Кравець Л. Культура української фахової мови : навч. посіб. Київ : Видавничий центр «Академія», 2007. 360 с.

48. Мацюк Г. Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина ХІХ ст.). Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. 373 с.

49. Мельник Т. Процеси унормування лексики української мови у 20-30 рр. ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2010. 21 с.

50. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах. Колектив авторів за редакцією М. Пентилюк: М. Пентилюк, С. Караман, О. Караман, О. Горошкіна, З. Бакум, М. Барахтян, І. Гайдаєнко, А. Галетова, Т. Коршун, А. Нікітіна, Т. Онукевич, О. Решетилова. Київ : Ленвіт, 2004. 400 с.

51. Мірошниченко І. Порушення мовних норм як засіб стиснення структури та змісту медіатексту. *Південний архів. Філологічні науки : збірник наукових праць. Херсон : ХДУ, 2018. Випуск LXXIII. С. 212 – 215.*

52. Мішеніна Т. Мовні девіації інтерферентного характеру в системі сучасної української мови. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету, 11, 2014. С.108 – 122.*

53. Модельна навчальна програма «Українська мова. 5 – 6 класи» для закладів загальної середньої освіти.

URL : https://osvita.ua/doc/files/news/830/83075/Ukr_mova_5-6-kl_Zabolotnyy_ta_in_14_07_1_1.pdf (дата звернення: 12.11.2024).

54. Модельна навчальна програма «Українська мова. 7 – 9 класи».
URL : https://osvita.ua/doc/files/news/896/89671/Ukrayinska_mova_7_9_klas_Zabolotnyy_ta_i.pdf (дата звернення: 12.11.2024).

55. Навчальна програма не має копіювати модельну: що спільного й різного в цих програмах. URL : <https://nus.org.ua/articles/navchalna-programa-ne-maye-kopiyuvaty-modelnu-shho-spilnogo-j-riznogo-v-tsyh-programah/> (дата звернення: 12.11.2024).

56. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 13.11.2024).

57. Новосьолова В. Особливості формування навчально-дослідницьких умінь учнів на уроках української мови в умовах нової української школи. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки, 2021. (8 (346) Ч. 1. С. 181 – 197.*

58. Новосьолова В. *Метод вправ в умовах дистанційного навчання української мови: практичний аспект. Українська мова і література в школі, 3. С. 2 – 3.*

59. Новосьолова В. *Формування лексичної компетентності учнів 5-7 класів у процесі вивчення лексикології.* URL : <https://lib.iitta.gov.ua/714464/1/Тези%20Новосьолової%202014.pdf> (дата звернення: 10.11.2024).

60. Омельчук С. Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців : монографія. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019. 356 с.

61. Онищук В. Дидактичні основи засвоєння учнями мовних навичок і вмінь, *Українська мова і література в школі, 1971, № 3, С. 48 – 53.*

62. Основні форми і види мовленнєвих порушень. URL : <https://pidru4niki.com/15800119/psihologiya/osnovni-formi-vidi-movlennyevih-porushen> (дата звернення: 10.11.2024).

63. Паламарчук Л. Українська радянська лексикографія: Питання історії, теорії та практики. Київ : «Наукова думка», 1978. 203 с.

64. Пасинок В. Теорія та методика мовної підготовки вчителя в університеті. Харків: Вид. гр. «Основа», 1998. 308 с.

65. Пилинський М. Мовна норма і стиль. Київ : Наукова думка, 1976. 288 с.

66. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів «Українська мова 5 – 9 класи». URL : https://osvita.ua/doc/files/news/561/56134/11_-ukrayinska-mova-onovlena-programa-dl.docx (дата звернення: 13.11.2024).

67. Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя». URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text (дата звернення: 13.11.2024).

68. Річний звіт уповноважено із захисту рідної мови «Про стан дотримання Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у 2023 році». URL : <https://movaombudsman.gov.ua/storage/app/sites/14/Звіт%202023/РІЧНИЙ%20ЗВІТ%202023.pdf> (дата звернення: 12.11.2024).

69. Руда О. Комунікативні девіації в умовах українсько-російського білінгвізму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2007. 20 с.

70. Сайфуліна О. Подолання комунікативних девіацій як засіб підвищення культури мовлення на заняттях з української мови (за професійним спрямуванням). *Збірник наукових праць ДонНАБА*. № 4. Том 2, 2017 (10). С. 51 – 54.

71. Селіванова О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2010. 844 с.
72. Селігей П. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 118 с.
73. Семенов О. М. Культура наукової української мови : навч. посіб. Київ : Академія, 2010. 216 с.
74. Семенов О. Мовна особистість учителя в соціокультурній парадигмі ХХІ століття. *Професійна освіта: педагогіка і психологія: Польсько-український щорічник*; ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. Київ, 2007. Вип. ІХ. С. 323 – 332.
75. Семенов О. Українська мова : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти / О. Семенов, О. Калинич, Т. Дятленко, М. Білясник, Л. Гапон. Тернопіль : Астон, 2024. 360 с. : іл.
76. Славова Л. Типологія комунікативних невдач (на матеріалі сучасного англійського мовлення) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2000. 18 с.
77. Спанатій Л. Вплив ЗМІ на культуру мовлення школярів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філологічна*. 2013. Вип. 40. С. 249 – 252.
78. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2002. 32 с.
79. Струганець Л. Диференційні ознаки норми літературної мови. *Культура слова*. 2011. № 74. С. 34 – 43.
80. Сучасні тенденції методики навчання: мовнолітературна царина : колективна монографія; за заг. ред. проф. З. Бакум. Кривий Ріг : КДПУ, 2023. 251 с.
81. Тельпуховська Ю. Про корекцію та вдосконалення професійного українського мовлення вчителів. *New Collegium*, 2020, 2.100. С. 51 – 55.

82. Український тлумачний словник (тезаурус) 250000 слів. [упор. і голов. ред. В.Т. Бусел]. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2016. 1696 с.

83. Фаріон І. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 332 с.

84. Чеснюк А. Мовні девіації в медійному дискурсі : кваліфікац. робота на здобуття освіт. ступеня магістр : спец. 035 Філологія. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, каф. українознавства і лінгводидактики. Харків, 2021. 62 с.

85. Чорній А. Мовні девіації як критерій комунікативної компетентності посередника. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*, 2018. С. 15 – 18.

86. Шевченко С. Спроба кодифікації морфологічних норм української літературної мови в праці М. Сулими «Дещо про зниклі дієприкметники». *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Серія : Філологічні науки*, 2011. Кн. 1. С. 49 – 51.

87. Юрійчук Н. Сучасне мовлення школярів в аспекті нормативності. *Педагогічні науки*. Вип. 82. 2009. С. 216 – 222.

ДЖЕРЕЛА

1. Авторська анкета для опитування учнів. URL : <https://docs.google.com/forms/d/1iZGrVZNdZ11khnwEG7U9fTW7W-DbUUOcOc5YY7Oj4yU/edit> (дата звернення: 05.10.2024).